ERKAN GÖKSU

KUTADGU BİLİG'E GÖRE

TÜRK SAVAŞ SANATI

Kutadgu Bilig'e Göre
TÜRK SAVAŞ SANATI

—

ERKAN GÖKSU

KRONİK KİTAP: 66
Asya Tarihi Dizisi: 7

YAYIN YÖNETMENİ
Adem Koçal

EDİTÖR
M. Murtaza Özeren

KAPAK TASARIMI
Kutan Ural

MİZANPAJ
Kronik Kitap

1. Baskı, Temmuz 2018, İstanbul
3. Baskı, Kasım 2018, İstanbul

ISBN
978-975-2430-66-2

KRONİK KİTAP
Balçık Sk. N°6, Gümüşsuyu
İstanbul - 34327 - Türkiye
Telefon: (0212) 243 13 23
Faks: (0212) 243 13 28
kronik@kronikkitap.com

Kültür Bakanlığı Yayıncılık Sertifika No: 34569

www.kronikkitap.com
kronikkitap

BASKI VE CİLT
Optimum Basım
Tevfikbey Mah.
Dr. Ali Demir Cad. No: 51/1
Küçükçekmece / İstanbul
Telefon: (0212) 463 71 25
Matbaa Sertifika No: 41707

YAYIN HAKLARI
Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında yayınevinden izin alınmadan çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

ERKAN GÖKSU

KUTADGU BİLİG'E GÖRE

TÜRK SAVAŞ SANATI

Kronik

ERKAN GÖKSU

1976'da Malatya'nın Yeşilyurt ilçesinde doğdu. İlkokulu Yeşilyurt Atatürk İlkokulu, ortaokulu Malatya Atatürk Ortaokulu ve liseyi Malatya Ş.K.Ö. Endüstri Meslek Lisesi'nde okudu. 1994 yılında girdiği Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden 1998'de mezun oldu. 1999'da Kırıkkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi okutmanı, bir yıl sonra ise aynı üniversitenin Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne araştırma görevlisi olarak atandı. 2004 yılında Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırladığı *Türk Kültüründe Silah* konulu tezle yüksek lisansını tamamladı. Aynı yıl, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda doktora yapmak üzere görevlendirildi. 2008 yılında Prof. Dr. Reşat Genç danışmanlığında hazırladığı *Türkiye Selçuklularında Ordu* konulu tezle doktorasını tamamladı. 2009 yılında Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi bilim dalına yardımcı doçent olarak atandı. 2013 yılında Ortaçağ Doçenti unvanını aldı. 2015 yılı içerisinde 6 ay süre ile Ardahan Üniversitesi İnsani İlimler ve Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünde görev yaptı. Aynı yıl içerisinde Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde çalışmaya başladı. Hâlen aynı görevde bulunan Göksu, evli ve iki çocuk babasıdır.

2011 yılında *Türk Tarih Kurumu 80. Yıl Bilim ve Teşvik Ödülü*'ne, 2012 yılında ise *Türk Ocağı 100. Yıl Ziya Gökalp İlim Teşvik Armağanı*'na lâyık görülen Erkan Göksu'nun, başta Selçuklu tarihi olmak üzere Ortaçağ Türk tarihinin muhtelif konuları hakkında yazılmış birçok kitabı, tercümeleri ve bilimsel dergilerde yayınlanmış çok sayıda makalesi bulunmaktadır.

Eserlerimiz bize delâlet etmektedir.
Öyle ise bizden sonra eserlerimize bakın...

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 9

İNSAN ŞİDDET İLİŞKİSİ VE SAVAŞ 13
Tarihte Şiddet 15
Gelişmiş/Geliştirilmiş Bir Şiddet Şekli Olarak Savaş 23
Savaşa ve Savaş Sanatına Dair Yazılanlar 24
Savaşsız Bir Toplum Özlemi ya da Altınçağ Kuramı 37
Türklerde Savaş ve Savaşçılık 45
Bir Türk Savaş Sanatı Var mı? 56

KUTADGU BİLİG VE TÜRK SAVAŞ SANATI 59

KUTADGU BİLİG'TE SAVAŞ 61
Kumandan ve Özellikleri 62
İhtiyatlılık (Saklık) ve İhmalkârlık (Usallık) 66
Kibir 70
Cesaret ve Korkaklık 71
Cömertlik 75
Savaşçıların İaşesi, Tuz Ekmek 79
Ganimet ve Yağma 80
Ordu İşleri ve Siyaset 84
Hile 85
Askerin Sayısı, Çokluğu, Azlığı ve Seçme Askerin Önemi 86
Ordunun Bölümleri 87

Karargâh ve Konak Yerlerinin Belirlenmesi 88
Kılavuz, Yerçi ve Keşif Kolları (Yezek, Yelme) 90
İstihbarat ve Casusluk (Dil Yakalamak) 90
Savaş Öncesinde Barış Teklif Etme 93
Düşmanı Tedirgin Etme ve Baskın Verme 94
Savaşı Uzatmamak 94
Pusu 95
Tecrübeli Savaşçıların Önemi 96
Taarruz, Cesaret ve Kahramanlık 97
Düşman Saldırısı Karşısında Yapılması Gerekenler 98
Kaçan Düşmanı Takip 99
Savaş Sonrası Askerlere Muamele 100
Ölü ve Yaralılara Muamele 102

KAYNAKÇA 103

İNDEKS 113

ÖNSÖZ

BUNDAN YILLAR ÖNCE harp tarihine ya da askerî tarihe ilişkin çalışmalarıma başladığımda konuyla ilgili literatürün merkezinde Sun-Tzu'nun *Savaş Sanatı* adlı eserini buldum. Aslında eserin asıl adı *Sunzi Bingfa* yani *Sun Usta'nın Askerlik Kuralları/Yasaları* idi. Fakat batı dillerine *The Art of War* yani *Savaş Sanatı* şeklinde tercüme edilmiş ve bütün dünyada da bu adla tanınmıştı. 2500 senelik bir klasik olan bu eser "savaşmadan kazanmak" prensibi etrafında toplanan kurallar ya da temel ilkeler kitabıydı. Taoist felsefenin derin izlerini taşıyor, 13 bölüm ve 384 savaş teorisinden oluşuyordu. Savaşa, savaş öncesi yapılacak hazırlıklara, savaş esnasında yapılması gerekenlere dair son derece kısa, sade ve net, ama aynı zamanda da felsefî ve psikolojik bir yaklaşım sergiliyor, bu hâliyle sadece harp adamlarına değil, politikadan ekonomiye, ticaretten eğitime hemen her alanda hayatla ve insanla yüz yüze olan herkese bir şeyler anlatıyordu.

Yazıldığı tarihten itibaren Uzak Doğu'da bir öğreti hâline gelen eserin batıda tanınması 18. yüzyılda oldu. İlk defa Cizvit papaz Joseph Amiot (1718-1793) eseri Fransızcaya tercüme etti. Ancak eserin asıl şöhreti 20. yüzyılda başladı. Başta İngilizce olmak üzere birçok farklı dile tercüme edilen eserin okur sayısı gün geçtikçe arttı. Bu sırada gerek Uzak Doğu'da gerekse Batı'da kaleme alınan başka savaş sanatı kitapları da gün yüzüne çıktı. Ancak hiçbiri *Sun Usta'nın Askerlik Kuralları/Yasaları* ya da bilindik adıyla *Savaş Sanatı* kadar ilgi görmedi. Bu ilgi günümüzde de devam ediyor ve *Savaş Sanatı* bütün dünyada en fazla okunan kitaplar arasında yer alıyor.

Harp tarihi ve harp sanatı konularıyla ilgilenen herkes gibi ben de Sun-Tzu'nun eserini defalarca okudum. Eserde yer alan ilkelerle Türk tarihini, Türk harp tarihini daha iyi anlamaya ve anlamlandırmaya çalıştım. Genel anlamda istifade ettiğim hususlar olsa da bir türlü arzu ettiğim faydayı temin edemedim. O anda aklıma şu soru geldi: "Ben neden Türk savaş sanatını, yabancı bir kültür ve medeniyet dünyasının, üstelik Taoist felsefenin ürünü olan bir metinde arıyordum? Türk savaş sanatını anlamak için Türk kültür ve medeniyet dünyasının, Türk düşüncesinin ürünü olan bir metin yok mu? Gerçekten de Türkler tarih yapmaktan yazmaya, savaşmaktan da felsefesini ya da sanatını yapmaya fırsat bulamamışlar mıydı? Yoksa Türk savaş sanatı diye bir şey gerçekten de yok muydu?"

Bu soruya cevap bulabilmek için Türk-İslam coğrafyasında kaleme alınan çok sayıda eseri taradım. Eski Türk yazıtlarından destanlara hemen her edebî ve tarihî metni bu gözle inceledim. Özellikle İslamî döneme ait furûsiyye (atçılık, atlı savaşçılık), ilmü'n-nüşşâb (okçuluk) ve adabü'l-harb (savaş adabı, strateji, taktik) kitapları savaşa, savaş stratejisi ve taktiklerine, hatta savaş donanımlarına dair çok geniş malumat veriyor, bu hâliyle büyük ölçüde harp tarihine ya da askerî tarihe ışık tutuyorsa da savaş felsefesi veya sanatına dair etraflı bilgilere ulaşmak mümkün olmuyordu. Dolayısıyla bu eserlerin hiçbirinden -küçük, kısa ve münferit işaretler dışında- Sun-Tzu'nun yaptığı tarzda işin doğrudan felsefesine odaklanan, "İşte Türk savaş sanatı" diye takdim edilebileceğim tam ve mütekâmil bir "temel metin" çıkmıyordu.

Tam bu esnada yardımıma Türk devlet ve toplum düşüncesini en açık ve sade şekilde yansıtan eserlerin başında gelen *Kutadgu Bilig* yetişti. 11. yüzyılda Yusuf Hâs Hâcib tarafından kaleme alınan *Kutadgu Bilig*, "Türk milletinin asırlardan beri toplanmış ahlâk, siyaset ve hukukuna dair fikirlerin bir hülasası" olup kendisinden önce veya sonra kaleme alınan diğer siyâsetnâmelerde tesadüf edilmeyecek derecede felsefî bir derinliğe, üslup, şekil ve mahiyet özelliklerine sahipti. Bu önemli eserin, dikkatli okumalar neticesinde farkına varılabilecek çok geniş ve zengin konu çeşitliliği içerisinde savaşa ve savaş sanatına dair bilgilerin de yer aldığını görmem uzun sürmedi. Bu, benim için büyük bir keşifti.

Aslında doğrudan doğruya bir askerî stratejist ya da harp adamı olmayan Yusuf Hâs Hâcib'in savaş ve savaş sanatına dair görüşleri dikkat çekiciydi. Savaşın "bilgisiz ve kötülere, anlaşmak istemeyen, adaletsizlik yapan düşmanlara karşı başvurulacak son çare" olduğunu ifade ediyor, hükümdara ve ordu kumandanlarına tıpkı Sun-Tzu gibi savaşın felsefî ya da düşünsel niteliklerine dair temel ilke ve kurallardan oluşan çeşitli öğütler veriyordu.

Konuyla ilgili görüş ve değerlendirmelerimizi ilk olarak 2009'da yayınlanan "Kutadgu Bilig'e Göre Türk Savaş Sanatı" başlıklı bir makalede ifade ettik. Makale, başlangıçta pek anlaşılamasa da zaman içerisinde konuyla ilgilenenlerin, savaş sanatının muhtelif sahalarında çalışma yapanların dikkatini çekti. Bu sırada aziz dostum Kadir Yılmaz Beyefendi, bu makalede temas ettiğim konuları gözden geçirmem ve bir kitap formatında yeniden düzenlemem konusunda tavsiyede bulundu. Böylece, geçen on yıl zarfında elde ettiğim bilgi ve tecrübeyi de ilave etmek suretiyle daha sistemik bir çalışma ortaya koyabilir, "Bir Türk savaş sanatı var mı?" sorusuna kendimce daha net bir cevap verebilirdim.

* * *

Elinizdeki bu kitap, *Kutadgu Bilig*'in hikmetli satırları arasına gizlenmiş Türk savaş sanatını gün yüzünü çıkarmak ve Türk savaş sanatıyla ilgili "temel bir metin" ortaya koymak düşüncesiyle kaleme alınmıştır. Bu bakımdan bir harp veya savaş sanatı tarihi ya da modern çağlara özgü stratejik yaklaşımların harp tarihinden ya da askerî tarihten seçmelerle süslendiği bir kişisel gelişim kitabı değildir. Bu çalışma, her ne kadar doğrudan doğruya savaş sanatını ele alan bir eser kadar geniş ve ayrıntılı olmasa da Türk düşüncesini, ahlâk, siyaset ve hukuk anlayışını en iyi şekilde özetleyen *Kutadgu Bilig*'in penceresinden yansıyan bir Türk savaş sanatı kitabı olarak değerlendirilmelidir. Çalışmamızın, başta eski Türk yazıtları olmak üzere Türk tarihinin muhtelif dönemlerine ait diğer temel metinler üzerinde yapılacak bu tarz yeni araştırmalara ilham vermesi, en büyük temennimizdir.

Erkan Göksu

İNSAN ŞİDDET İLİŞKİSİ VE SAVAŞ

DÜŞÜNCE TARİHİNİN temel taşlarından biri olan Sokrates'e izafe edilen bir diyaloga göre; büyük bilge öğrencilerinden "insan nedir?" sorusuna cevap vermelerini ister. Öğrenciler, hocalarının sorusunu garipserler. "Bunu bilmeyecek ne var; iki ayaklı ve tüysüz bir canlıdır" yanıtını verirler. Bu cevap büyük bilgeyi şaşırttığı kadar kızdırır da. Ertesi gün Sokrates, elinde tüyleri yolunmuş bir tavukla öğrencilerinin karşısına çıkar ve onlara belki de hayatlarının en önemli dersini verir. Yanında getirdiği tüysüz tavuğu havaya kaldırarak şöyle der: "Demek insan, böyle bir şey!"

İnsan, bilinen geçmişi boyunca evrenin oluşması, hayatın başlangıcı, modern toplumların kaynakları ve en önemlisi kendi varlığı ile ilgili birçok soruya cevap aramıştır. İnsanın kendi varlığı ile ilgili cevap aradığı soruların başında "nereden geldiği ve kökeninin ne olduğu" meselesi gelir. İnsanoğlu aslında bu soruya cevap ararken, evrenin içindeki kendi konumunu belirlemenin ve daha da önemlisi yeryüzündeki varlığını anlamlandırmanın gayreti içerisindedir. Diğer bir ifade ile insan, nereden geldiği ve kökeninin ne olduğu meselesini aydınlatmakla, varlık âlemindeki yerini ve konumunu da tespit etmeye çalışmaktadır.

Kendi geçmişinin farkında olan ve bu geçmişe ilgi duyan tek yaratık olan insan, varoluşundan beri "insan nedir" sorusunun cevabını aramıştır.[1] Tarih boyunca birçok düşünür buna cevap vermek

1 David Thomson, *Tarihin Amacı*, çev. Salih Özbaran, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 1983, s. 1-4.

amacıyla çeşitli fikirler ileri sürmüş, her bilim dalı, kendi ilgi alanları ve bilimsel verileri ışığında "insanın ne olduğu" sorusunu açıklamaya çalışmıştır.[2] Bunu yaparken meseleyi felsefî boyutta değerlendirenler olduğu gibi, salt bilimsel verilere dayananlar, örneğin sadece biyolojinin, psikolojinin ya da budunbilimin (etnoloji) elde ettiği sonuçları gündeme getirerek insan gerçeğini kavramaya çalışanlar da olmuştur.

Bütün bu verilere göre insanın, "dik yürüyen (homo erectus), alet yapabilen (homo faber), hemcinsleriyle anlaşmada bir dil kullanan (homo lingua), kendi varlık alanı ve çevresindeki olay ve nesneleri simgeleştirebilen (homo symbolicus), akıl ve düşünme yetisi olan (homo sapiens) ve bu özellikleri birleştiren ve kuşaktan kuşağa geçmesini sağlayan bir unsur olarak, kültür yaratan, öğrenen ve öğreten (homo culturalis) bir varlık" olduğunu söylemek mümkündür.[3]

Bütün bunlara rağmen insanın ne olduğu meselesi hakkında hâlâ birçok bilinmeyenin olduğu muhakkaktır. Alexis Carrel bu bilinmezliği şu şekilde ifade etmektedir:

---

2 Günümüzde insan veya insan davranışıyla ilgili bilimler genellikle sosyal bilimler adı altında toplanmaktadır. Bunlar sosyoloji, antropoloji, ekonomi, psikoloji, sosyal antropoloji, linguistik, tarih gibi bilimlerdir. Bu bilim dalları gerçekte tek bir bilim olarak da kabul edilebilir. Ancak insan davranışının son derece karmaşık ve çok çeşitli oluşu nedeniyle olaya bakış açısı da çeşitlenmiş ve çeşitli disiplinlerin toplumsal bilim alanında farklılaşmasına neden olmuştur. Nephan Saran, *Antropoloji*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1993, s. 21.

3 Konu hakkında geniş bilgi için bkz., Orhan Hançerlioğlu, *Düşünce Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1987, s. 19 vd.; Roger Levin, *Modern İnsanın Kökeni*, çev. Nurdan Soysal, İstanbul: Say Yayınları, 2015; Güven Arsebük, "İnsan, Evrim, Alet", *Bilim ve Teknik* 332 (1995): 18-24; Jared Diamond, *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, Ankara: TÜBİTAK Yayınları, 2002, 29 vd.; Ernest Cassirer, *İnsan Üstüne Bir Deneme*, çev. Necla Arat, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997, s. 41 vd.; Betül Çotuksöken, "Ernest Cassirer'de İnsan Felsefesi", *Yüzyılımızda İnsan Felsefesi*, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 1997, 169; Doğan Özlem, *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1986, s. 127 vd.; Bozkurt Güvenç, *Kültür ve Eğitim*, Ankara: Gündoğan Yayınları, 1995, s. 19; Nephan Saran, a.g.e., s. 21-23; Calvin Wells, *Sosyal Antropoloji Açısından İnsan ve Dünyası*, çev. Bozkurt Güvenç, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1994, s. 9; Mahmut Tezcan, *Kültürel Antropoloji*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1996, s. 1-3.

"Uzmanların tanıdıkları insan, gerçek insan değildir. O sadece, her ilim tekniğinin belirlediği şemalardan oluşan bir şablondur. O hem anatomistlerin kesip parçaladıkları kadavra, hem psikologların, hem manevi hayata emredenlerin müşahede altında bulundurdukları şuur ve hem de iç murakabemizin (iç gözlem) bizlere sırlarını açıkladığı bir şahsiyettir... Gerçekten cehaletimiz pek büyük. İnsanları incelemekte olanların kendilerine sordukları soruların çoğu cevapsız kalmaktadır."[4]

Bu eksiklik veya bilinmezlik, insanın ne olduğu sorusuna şimdiye kadar verilen cevapların veya eldeki bilimsel verilerin yanlış olduğu anlamına gelmez. Söz konusu olan, insanın çok karmaşık bir fiziksel ve ruhsal yapıya sahip ve bu yapı gereği, her geçen gün yeni sorulara hedef olmasıdır. Şu hâlde "insan nedir" sorusu, içinde sayısız cevapları barındıran, çok bilinmeyenli bir denklem şeklinde algılanabilir. Bu bitmek bilmeyen soruların kaynağı, zamana ve mekâna bağlı gelişmeler karşısında insanın ürettiği değişik davranış biçimleridir. Herhangi bir davranış biçiminin nedenine ilişkin cevap arama gayreti, insan hakkında bilinmeyen bir soruya cevap aramakla aynı şeydir.

İnsanın ne olduğu ya da ne olmadığı konusunda ortaya çıkan temel soruların yoğunlaştığı noktalardan biri de insan-şiddet birlikteliğinin kökeni meselesidir. Zira insan, yeryüzündeki varlığıyla beraber önce tabiat, daha sonra da hemcinsleriyle mücadele etmek zorunda kalmış, böylece insanlar arasındaki şiddet, saldırganlık ve savaş mefhumları adeta insanlık tarihiyle birlikte ortaya çıkmıştır. Nitekim Darwin, canlılar arasındaki ilişkiyi bir "ölüm kalım savaşı" olarak nitelendirir. Dinler tarihi bakımından ise yeryüzündeki tür içi şiddetin ilk örneğine, insanlığın atası Hz. Âdem'in oğulları arasındaki kavgaya yani Habil-Kabil mücadelesinde rastlanmaktadır.

Tarihte Şiddet

Tarihte şiddet veya şiddetin tarihi konusunda söz söylemek ve bu konuda tartışmak, birçok bakımdan eğitimde şiddet veya aile-içi

4 Alexis Carrel, *İnsan Denen Meçhul*, çev. Ömer Durmaz, İstanbul: Hayat Yayınları, 2016, s. 10-11.

şiddet gibi konuları tartışmaktan çok farklıdır. Zira tarih, şiddetin sonuçlarının, insanların şiddeti denetim altına alma çabalarının ve bunu yaparken yeni yeni şiddet biçimleri üretmelerinin tarihidir. Bu hâliyle tarihi şiddet dışında düşünmek mümkün değildir. Şiddetin tarihte o kadar yaygın ve derin bir varlığı vardır ki, insan toplumunun tüm ilişkilerinin ve kurumlarının içine o kadar yoğun bir biçimde sinmiştir ki, insanlık tarihini ve toplumu, en azından bugüne kadar var olan toplumları şiddet dışında düşünmek olanaksızdır.[5]

Sözlüklerde "sertlik, katılık, sözle yola getirme yerine kaba kuvvet kullanma; azarlamada ve cezalandırmada aşırı gitme" şeklinde tanımlanan şiddet, saldırganlıkla bağlantılı bir davranış biçimidir. Bu anlamda şiddet, herhangi bir nesne, varlık ya da kişiye doğru yönlendirilmiş, yönlendirilişi kişinin istemediği ve o kişiyi tahrik edici, yıpratıcı bir eylemi, kimi zaman da eylemden kaçınmayı veya eylemsizliği içerir. Bu anlamda fiziksel anlamdaki her türlü saldırı, şiddet tanımı unsurları arasında yer alırken fiziksel olmayan kimi sözlü davranışlar da bu tanım kapsamına girer.[6]

"Birçok canlı türünün varlığını sürdürme eşiği olarak değerlendirilen" şiddet olgusunu sadece bireysel değil, toplumsal ve siyasal olarak da ele alan araştırmaların sayısı gün geçtikçe artmaktadır.[7] Buna bağlı olarak şiddetin ne olduğu, kökeni, mahiyeti ve şekilleri gibi konularda çok farklı görüşlerin ileri sürüldüğü görülmektedir.[8]

5 Halil Berktay-Zafer Toprak, "Tarihçi Gözüyle 'Şiddetin Tarihi' Üzerine Bir Söyleşi", Yöneten: Ahmet Kuyaş, *Cogito* 6-7 (1996): 198.

6 Şiddet kelimesinin etimolojik incelemesi için bkz., Artun Ünsal, "Genişletilmiş Bir Şiddet Tipolojisi", *Cogito* 6-7 (1996): 29-30.

7 Eyyüp Ay, "Dîn ve Şiddetin Anlak Karelerinden Kesitler", *İslâmiyat* V/1 (2002): 13.

8 Şiddet hakkında görüşler, tartışmalar hakkında geniş bilgi için bkz., Erich Fromm, *Sevgi ve Şiddetin Kaynağı*, çev. Yurdanur Salman-Nalan İçten, İstanbul: Payel Yayınları, 1994; aynı yazar, *İnsandaki Yıkıcılığın Kökenleri 1*, çev. Şükrü Alpagut, İstanbul: Payel Yayınları, 1993; aynı yazar, *İnsandaki Yıkıcılığın Kökenleri 2*, çev. Şükrü Alpagut, İstanbul: Payel Yayınları, 1995; David Riches (der.), *Antropolojik Açıdan Şiddet*, çev. Dilek Hattatoğlu, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1989; Georges Sorel, *Şiddet Üzerine Düşünceler*, çev. Anahid Hazaryan, Ankara: Epos Yayınları, 2002; Hannah Arendt, *Şiddet Üzerine*, çev. Bülent Peker, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.

Günümüzün uygar yaklaşımlarına göre şiddet kabul edilemez bir davranış şeklidir. Zira şiddeti kabullenmek, şiddetin artmasına yol açar.[9] Ancak bu durum, şiddetin sosyolojik, psikolojik, politik, felsefî, psikiyatrik ve tarihî gerçekliğini ortadan kaldırmaz. Tarih ve siyaset üzerine düşünen hiç kimse, şiddetin insan ilişkilerinde oynadığı büyük rolü görmezlikten gelemez. "Geçmişe ilişkin kayıtlara anlamlı bir şeyler bulmak için bakan herkes, şiddeti marjinal bir fenomen" olarak görmek durumundadır.[10]

İnsanlar arasında şiddetin ortaya çıkışı meselesi, bu konuda yapılan temel tartışmalardan birisidir. Bazı yazarlar şiddetin, insanın doğasında var olan "içgüdüsel" bir özellik olduğunu iddia etmişlerdir. Ancak bu görüş, şiddetin kökeni konusuna "çevreci" ve "davranışçı" yaklaşımlar geliştiren bilim adamları tarafından reddedilmiştir.[11]

İnsan davranışlarını, insanın doğasından yola çıkarak açıklayan içgüdü kuramcıları saldırganlığı da içgüdülere göre açıklamakta, insanın doğadaki diğer canlılar gibi saldırgan davranışlarda bulunmaya eğilimli kılan bir saldırganlık içgüdüsüyle doğduğunu ileri sürmektedirler.

Şiddet veya saldırganlığın içgüdüsel olduğu düşüncesi çeşitli yazarlar tarafından daha önce de vurgulanmakla beraber,[12] en çarpıcı şekilde Evrim Teorisi'nin temel dayanaklarından biri olarak karşımıza çıkar. Canlılar arasındaki ilişkiyi bir ölüm kalım savaşı olarak nitelendiren Darwin, "şiddetin, insanın insanla ilişkisinden daha önce, diğer canlı türlerinde ve insanın doğa ile ilişkisinde de görüldüğüne" dikkat çekerek, doğadaki şiddetin kaynağını "doğal ayıklanma/seleksiyon (*natural selection*) mekanizması" ile açıklamaya çalışmıştır. Evrim Teorisi'nin temel dayanaklarından biri olan bu

9 Rafael Moses, "Şiddet Nerede Başlıyor?", *Cogito* 6-7 (1996): 24.

10 Hannah Arendt, "Şiddet Üzerine", *Cogito* 6-7 (1996): 9-10.

11 Fromm, *İnsandaki Yıkıcılığın Kökenleri I*, s. 33 vd.

12 Mesela İbn Haldûn da insanların cemiyetler hâlinde yaşaması gerekliliğini izah ederken insandaki hayvanî tabiata dikkat çekmekte ve devleti bu hayvanî tabiatı kontrol eden bir müessese olarak sunmaktadır. İbn Haldûn, *Mukaddime I*, çev. Zakir Kadiri Urgan, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997, s. 103 vd.

iddiaya göre, bulundukları coğrafî konumun doğal şartlarına uygun yapıda ve güce sahip canlılar hayatlarını ve nesillerini sürdürebilmişlerdir. Uygun yapıda olmayan ve daha güçsüz olanlar ise yok olmuşlardır. Şu hâlde saldırganlık ve şiddet, canlıların ortak kökenli bir dürtüsü yani içgüdüsüdür ve bu içgüdü insana "insan-öncesi" atalarından kalıtımsal olarak geçmiştir.[13]

Şiddetin içgüdüsel bir davranış olduğu iddiasının en güçlü savunucusu Sigmund Freud'dur. Freud, tüm normal ve normal dışı insan davranışlarının genetik olarak belirlenen iki temel içgüdünün etkisiyle çıktığını savunmuştur. Bunlar "yaşam içgüdüsü (libido-Eros) ve saldırganlık-ölüm içgüdüsüdür (destrudo-Thanatos)".[14] Freud, bu iki temel içgüdünün doğuştan geldiğini, tüm insanlarda ortak olduğunu, insanın ruhsal yaşamını ve davranışlarını belirleyen temel organizasyonun bu iki gücün etkisi altında biçimlendiğini söylemiştir.[15]

---

13 Alexander Rüstov, "Harbin Sosyolojik Mahiyeti", *Cemil Birsel'e Armağan*, İstanbul 1939, s. 491. Darwin'in görüşleri ve Evrim Teorisi hakkında geniş bilgi için bkz., Charles Darwin, *Türlerin Kökeni*, çev. Öner Ünalan, Ankara: Onur Yayınları, 1996; Charles Darwin, *İnsanın Türeyişi*, çev. Sevim Belli, Ankara: Onur Yayınları, 2002; Ali Demirsoy, *Kalıtım ve Evrim*, Ankara: Meteksan Yayınları, 1998; aynı yazar, *Yaşamın Temel Kuralları: Genel Biyoloji, Genel Zooloji, I-II*, Ankara: Meteksan Yayınları, 1998; Cemal Yıldırım, *Evrim Kuramı ve Bağnazlık*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1989.

14 Freud, teorisinin erken dönemlerinde tüm insan davranışlarının kökeninde Eros veya libidonun yani yaşam enerjisinin olduğunu öne sürmüştü. Ona göre saldırganlık da libidinal dürtülerin doyurulmasının engellenmesinden doğan ikincil bir tepkiydi. Sadece belli durumlarda uygun koşullarda ortaya çıkabilirdi, bu nedenle yaşamın kaçınılmaz bir parçası değildi. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın trajik günlerini takiben Freud, bu görüşü terk ederek insan saldırganlığının Thanatos adını verdiği, libidodan farklı bir içgüdüden kaynaklandığını öne sürdü.

15 Freud'a göre Thanatos yani ölüm içgüdüsü, yaşamın tahrip edilmesine ve sona erdirilmesine yönelik olarak insanın içinde bulunan bir enerjidir. Saldırganlık da dahil olmak üzere, bütün insan davranışları Eros ve Thanatos arasındaki karmaşık ilişkiden ve gerilimden doğmaktadır. Ölüm içgüdüsü eğer kısıtlanamazsa kişinin kendini tahrip etmesiyle sonuçlanır. Bu nedenle insanlar ölüm içgüdüsünü kısıtlayabilmek için değişik savunma mekanizmalarına başvururlar. Bu savunma mekanizmalarıyla ölüm içgüdüsünün enerjisi

Saldırganlığı içgüdülerle açıklamak, kişilerarası ilişkilerde sorun olan bu davranışı olağan görmek anlamına geldiğinden, bu kurama "çevreci" ve "davranışçı" bilim adamları tarafından yoğun eleştiriler gelmiştir. Şiddetin kökeni konusunu çevreci yaklaşımla açıklayan yazarlar, içgüdücü yaklaşımın tersine insanın davranışını yalnızca çevrenin etkisi yani toplumsal ve kültürel etkilerin biçimlendirdiğini, bu durumun insanlığın ilerlemesinin önündeki en büyük engellerden birisi olan saldırganlık söz konusu olduğunda özellikle doğru olduğunu savunmuşlardır. Aydınlanma Çağı düşünürlerinden ilham alan bu yaklaşım, insanın iyi ve uysal bir varlık olarak, cinsler arasındaki anatomik farklılıklar haricinde herhangi bir farklılık var ise bunun yalnızca eğitimden ve toplumsal düzenlemelerden ileri gediğini iddia etmiştir. Dolayısıyla iyi bir toplumsal çevrede yetişen insanlar, saldırgan ve yıkıcı olmayacaklar, insan yapısında bulunan güzellik ve iyi huylar açığa çıkacak bu da savaş ve çatışma olgularını ortadan kaldıracaktır.[16]

İçgüdü teorisini eleştiren davranışçılar ise, davranışın tamamen doğuştan programlanmış ve öğrenilemez olduğu fikrine karşı çıkmışlar ve iyi kontrol edilen çevresel koşulların olduğu ortamlarda bile beklenmedik, küçük bir çevresel uyarının bazı öğrenilmiş davranış kalıplarına yol açtığını deneyleriyle göstermeye çalışmışlardır.[17] Dikkatlerini doğal koşullarda ortaya çıkan hayvan davranışlarının mekanizmaları üzerinde odaklayan davranışçılar, yeni doğan

---

dışarıya aktarılır ve böylece saldırganlık ortaya çıkar. Şu hâlde saldırganlık, kişinin kendisini tahrip etmeye yönelik ölüm içgüdüsünün diğer insanlara yönlendirilmesinden kaynaklanmaktadır.

16 Fromm, *İnsandaki Yıkıcılığın Kökeni 1*, s. 57 vd.

17 Davranışçılara göre, Freud gibi davranışların içgüdüsel olduğunu söyleyen bilim adamlarının teorilerini ispatlama şansları yoktu zira teorileri deney ve gözlemlere uygun değildi. Onlara göre, zihin, gözlenebilir davranışın ta kendisiydi; içgüdü teorisyenlerinin gözlemle değil, masa başında düşünerek analizle ortaya çıkardıklarını ileri sürdükleri ve zihnin içsel mekanizmaları diye ilan ettikleri şeyler, gözlemlenemediklerinden deneysel olarak da ispatlanamazlardı. Davranışçılar, bir yaklaşıma gerçekten bilimsel denilebilmesi için davranışın gözlenebilir ve deneysel olarak müdahale edilebilir olması gerektiğini söylüyorlardı.

hayvanların davranışlarını incelemişler ve doğuştan gelen tekrarlayıcı gözlenebilir motor hareketlerin içgüdüsel kökeni konusunda biyolojik araştırmalar yapmışlardır. Çeşitli hayvan türleri üzerine yapılan araştırmalar sonucu, içgüdü teorisi ve davranışçı teori arasında kısmi bir uzlaşma sağlanmıştır.

Sonuç olarak birçok hayvan davranışının ne çevreden hiç etkilenmeden öğrenilmemiş içgüdüsel davranışlar ne de tamamıyla çevreden etkilenmeye açık öğrenilmiş davranışlar olduğu ortaya koyulmuştur.[18]

Bu araştırmacıların en önemlisi, yaptığı çalışmalarla Nobel Ödülü'ne layık görülen Konrad Lorenz'dir. Lorenz daha beş yaşındayken, 1908 yılında ördek ve kazlarla ilgili olarak başladığı ve 1920'li yıllarda devam ettiği çalışmalarında yumurtadan yeni çıkan ördek yavrularının nasıl olup da hemen hangi ördeğin anneleri olduğunu bilerek, onu takip etmeye koyulduklarını ve onların çağrılarına cevap verdiklerini inceledi. Ona göre, ördek yavruları bu becerileri, deneyim yoluyla ancak çok özel bir biçimde öğrenmektedirler. Yavrular, anne diye ilk gördükleri orta boylu ve hareket hâlindeki şeyin peşi sıra gitmektedirler ve zaten normalde de bu orta boylu ve hareket hâlindeki şey anne olmakta, böylelikle bu konudaki içgüdüsel bilgi de yavrular için bir avantaj oluşturmaktadır.

Lorenz'in deneyinde de ördek yavruları kuluçka makinesinden çıkar çıkmaz gördükleri ilk hareket eden nesne olarak Lorenz'i anneleri kabul edip onu takip etmeye başlamışlardır. Araştırmacının sonradan ortama getirdiği gerçek anneleriyle ise hiç ilgilenmemişlerdir. Daha sonra yapılan araştırmalarda yavru ördeklere doğru boyutta ve hareket hâlinde her nesneyle etkilenim yaptırılabileceği ortaya çıkmıştır. Bir grup yavru ördek, iple çekilen büyük bir balonu bile anneleri olarak kabul etmişlerdir. Ancak bu özel etkilenimin oluşabilmesi için doğru uyaranın uygun zamanda verilmesi gerekmektedir. Doğdukları günlerde çevrelerinde uygun boyutta hareket hâlinde bir cismin hareket etmemesi durumunda, yavru ördekler,

18 Bu araştırmacılar, sosyal davranışı, biyolojik perspektiften inceleyen bir bilim dalı olan "etholoji"nin kurulmasını sağlamışlardır.

hiçbir şeyi anneleri olarak kabul etmeyeceklerdir. Yavruların içgüdüsel bir biçimde, doğuştan bildikleri şey, hareket hâlinde ve uygun boyutta olan ilk nesnenin anneleri olduğudur. Bu içgüdüsel bilgiye sahip olduktan sonra artık geriye tek bir deneyime duyulan ihtiyaç kalmakta, ama bu deneyim ihtiyacı karşılanmazsa içgüdüsel bilgi işe yaramamaktadır.

Ancak Lorenz'in ilk olarak 1963 yılında yayınlanan *On Agression* (*Saldırganlık Üzerine*) adlı kitabında,[19] şiddet ve saldırganlık konusunda oldukça farklı fikirler ileri sürdüğü görülmektedir. Lorenz bu eserinde saldırganlık ve şiddeti içgüdü teorisiyle açıklamış ve şiddetin, tıpkı hayvanlarda olduğu gibi kalıtsal (genetik) faktörlerden kaynaklandığını iddia etmiştir. Lorenz'e göre saldırganlık, tüm diğer organizmalarda da bulunan kavga etme içgüdüsünden kaynaklanır. Bu içgüdüyle ilgili enerji, değişen oranlarda her insan tarafından üretilmektedir. Saldırganlığın ortaya çıkması, biriken bu enerjiye, saldırganlık doğurucu uyaranın varlığına ve gücüne bağlıdır. Saldırganlık kaçınılmaz bir şeydir ve zaman zaman kendiliğinden boşalabilir. Bu ilkel dürtüyü denetim altına alabilecek yegâne unsur ise, ahlâkî sorumluluktur.[20]

Şiddetin kökeni konusundaki bu teoriler hâlâ tartışılmakla beraber, insanlar tarih boyunca şiddetin varlığını kabul etmiş, şiddeti aklîleştirip belirli kalıplarda biçimlendirmişlerdir.[21] Ancak gerek şiddet algılamalarının birbirinden çok farklı olması, gerekse şiddetin yeni görünümler altında tarih boyunca artarak devam etmesi, konunun belirli sınırlarının çizilmesini zorlaştırmaktadır. Bu da şiddetin kökeni ve mahiyeti konularının, insanın fiziksel ve biyolojik sınırlarını aşan birçok faktörle izah edilebileceğini göstermektedir.

Şiddet, insanın insanla ilişkisinden daha önce insanın doğa ile ilişkisinde görülmektedir. İnsanın tabiat karşısında başvurduğu

19 Konrad Lorenz, *On Oggression*, Londra: Routledge, 2002.

20 Lorenz'in saldırganlık hakkındaki görüşleri için bkz., Konrad Lorenz, "Ecco Homo (İşte İnsan)", *Cogito* 6-7 (1996): 65-77; aynı yazar, "Saldırganlığın Spontanlığı", *Cogito* 6-7 (1996): 165-168; Fromm, a.g.e., s. 37 vd., 48.

21 Rafael Moses, "Şiddet Nerede Başlıyor?", *Cogito* 6-7 (1996): s. 24.

bu şiddeti, doğal çevreyi dönüştürme aracı olarak değerlendirmek mümkündür.[22] Zira biyolojik bakımdan tabiat karşısında güçsüzlüğünü gören insan, yaşamını sürdürebilmek için tabiatla mücadele etmek zorunda kalmıştır. İnsanın, kendisine zarar verecek diğer varlıklardan korunabilecek, avlarını çabucak yakalamasına yardım edecek veya yiyeceklerini parçalamaya yarayacak güçlü fizikî özelliklerinin olmaması hem hayatını devam ettirmek hem de kendisini diğer varlıklardan korumak için çeşitli araçlar geliştirmesini gerekli kılmıştır.

Nitekim Prehistorik kazılarda, şiddet kullanımına ilişkin ilk araçlar, mağaralarda ve açık hava yerleşkelerinde, insan türüyle yaşıt ve onunla başat olarak ele geçmektedir. Günümüz insanının, atası olduğu kabul edilen Homo Saphiens'in ortaya çıktığı üst Paleolitik (Yontma Taş) evrede, yakın mesafe silahı olan mızrak (ucu) ve (taş) baltalar ile uzak mesafe silahı olan ok (uçları) bol miktarda kullanılmaktadır. Bu silahların daha çok biophilia dürtüsünün yönettiği hayatta kalmaya (araççı amaç) yönelik bir şiddetin aracı olarak kullanıldığı varsayılmaktadır.[23] Yani Paleolitik insanının yaşamını sürdürmek, çevresinde bulduğu hayvanları avlamak için kullandığı araçlardır.[24]

Lorenz'in, kişisel arkadaşlık ve sevgiden daha eski olduğunu söylediği tür içi şiddete ait bazı kanıtlara ise Neolitik (Cilalı Taş) çağda rastlanmaktadır.[25] Nitekim bu dönemde bazı insan kafataslarında silah yarası izi saptanmıştır. Bununla birlikte, silahların doğaya ve araççı amaca yönelik kullanıldığı görüşü egemendir.[26] Bunun

22 Ünsal Oskay, "'Efendi/Köle' İlişkisi Açısından Şiddet ve Görünümleri Üzerine", *Cogito* 6-7 (1996): 185.

23 Hannah Arendt, a.g.m, s. 15-16.

24 Bazı yazarlar avcılığın, insandaki şiddet, kan dökme ve öldürme duygularının tatmini olduğunu iddia etmişlerdir. Ancak Fromm, avcılıkla şiddet arasındaki bağın abartıldığı görüşündedir. Fromm, *İnsandaki Yıkıcılığın Kökeni 1*, s. 168 vd.

25 Dinler tarihi açısından tür içi şiddetin ilk örneği, ilk insan olarak yaratılan Adem'in iki oğlu, Habil ile Kabil arasındaki kavgadır. Bu kavgada kardeşini öldüren Kabil'in çiftçi, Habil'in ise çoban olduğu bilinmektedir.

26 Fromm, a.g.e., s. 195-196.

böyle kabul edilmesinin en önemli gerekçesi, ilk savunma yapılarının insan türünün ortaya çıkışından yaklaşık yirmi bin yıl sonra, MÖ 5000'li yıllarda, Kalkolitik (Bakır Taş) çağda ortaya çıkmasıdır. Bu durum, insanoğlunun yirmi bin yıl boyunca birbirini tehdit etmeyecek şekilde ve ahlâkî ilkeler çerçevesinde barış içinde yaşadıkları bir dönem olduğu görüşünü doğurmuştur.[27] Kalkolitik çağdan itibaren yerleşim birimlerinin çevresi, bir duvarla tahkim edilmeye başlanmış ve insan türünün kabileler düzeyinde örgütlenerek birbirini yağmalamaya başladığı döneme girilmiştir.[28] Bu noktada şiddet toplumlar, ilkel veya gelişmiş siyasî teşekküller arasındaki şiddete, yani savaş şekline ulaşmıştır.

Gelişmiş/Geliştirilmiş Bir Şiddet Şekli Olarak Savaş

İnsanoğlu ilk çağlardan günümüze türünün yani varlığının devamı için önce diğer canlılarla, daha sonra ise hemcinsleri ile mücadele etme gereği duymuştur. Bu mücadeleler, insanın tabiat karşısındaki yaşam refleksi olarak nitelendirilebilir. Ancak bazı yazarların "ölüm kalım savaşı" olarak nitelendirdiği bu mücadeleler, asıl manasıyla savaş olgusundan oldukça uzaktır. Zira savaş, "devletler veya devlete benzer bölgeler arasındaki silahlı mücadele" ya da "uluslar veya aynı ülkelerdeki iki teşkilatın (iç savaş) arasında, başka bir yolla elde edemediği şeyi kuvvet zoruyla almak, istediklerini kabul ettirmek ve başkasının isteklerine boyun eğmemek amacıyla girişilen kuvvet denemesi" olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda şiddetin çeşitli tezahürlerinden biri olan savaşı -diğer şiddet şekilleri gibi- "çok geliştirilmiş bir kültürel karmaşa" olarak değerlendirmek gerekmektedir.[29]

Tarih boyunca yaşanan bütün maddi ve manevi gelişmeler, bilimsel ve ahlâkî ilerlemeler, insanın yaratılışından itibaren var olan şiddet ve savaş olgularını yok etmeye yetmemiştir. Hatta bu maddî

27 Bu döneme "ilkel komünal toplum" denilmektedir. Bu iddia, ileride göreceğimiz Altınçağ kuramından mülhemdir. Dolayısıyla bilimsel gerçeklerden çok, ideolojik bir tanımlama gibi görünmektedir.

28 Hannah Arendt, a.g.m., s. 15-16.

29 Fromm, a.g.e., s. 195.

ve manevî gelişmelerin, gerek teknolojik gerekse fikrî bakımdan savaş olgusunu kuvvetlendirerek, yayılma alanını ve yıkım gücünü artırdığını söylemek mümkündür. Nitekim savaşın toplumsal gelişmelere bağlı olarak değiştiğini gösteren birçok araştırma yapılmıştır. Bu araştırmalara göre ilkel toplumların çoğu, günümüzde kullandığımız anlamdaki savaş yeteneğine sahip değildirler. Bu tür toplumlarda her erkek (bazı toplumlarda kadın) olası bir savaşçıdır ve her zaman silahlı bulunur. Ancak bunlar, bağımsız olarak dövüşmeyi yeğleyen birey durumundadırlar. Zaman zaman oluşan gruplaşmalarda bile, taktikler tasarlamak ve ötekilerin bu tasarıları benimsemelerini sağlamak için bir askerî önderin olmadığı görülmektedir. Birtakım kişilere yetenekli ve gözü pek savaşçılar olarak saygı duyulmasına ve bunların öğütlerine değer verilmesine karşın, öteki kişilerin onların peşinden gitmeleri zorunlu değildir. Savaşlarda merkezî örgütlenme ve değişmez şefler görülmemektedir. Bunlar fetih amaçlı ve çok düşman öldürmeyi amaçlayan büyük toplumlar arası savaşlar değildir.[30]

Bu durum göstermektedir ki savaş eğilimi, ilkel toplumlarda ön plana çıkan diğer insan dürtülerinden ve ilk şiddet veya saldırganlık tezahürlerinden farklılık arz etmektedir. Zira savaş, sadece insan dürtülerinin bir sonucu değil, aynı zamanda da uygarlığın ilerlemesinin bir sonucu olarak çıkmaktadır. Bu noktada denilebilir ki, "insanın savaş eğiliminin bir içgüdü olmadığı apaçık ortadadır" ve savaş "grupların ve ekonomik kalkınmanın artmasıyla birlikte gelişmiştir."[31]

Savaşa ve Savaş Sanatına Dair Yazılanlar

Savaş, tarih boyunca birçok filozof, siyasetçi, asker ve bilim adamı tarafından bazen bir bilim, çoğu zaman da bir sanat olarak

30 M.J. Meggit, E.R. Service, U.H. Stewart, H.H. Turney-High, Quincy Wright, M. Ginsberg, Ruth Benedict, E.A. Hoebel gibi bilim adamlarının Avustralya'da yaşayan Walbiriler, Kuzey Amerika Kızılderilileri, Şosonlar ve Komançiler ve birçok avcı-toplayıcı kabileler üzerinde yaptıkları araştırmalar hakkında geniş bilgi için bkz., Fromm, a.g.e., s. 189 vd.

31 Fromm, a.g.e., s. 193, 195.

değerlendirilerek büyük bir titizlikle incelenmiş[32] ve bu konuda çeşitli görüşler ve eserler ortaya konulmuştur.

Ortak yönleri, savaş konusunda toplumlara ve devletlere geleceğe yönelik faydalar sağlamak olan bu eserlerin başında "dünyanın en eski savaş stratejileri kitabı" olarak bilinen ve tanınmış Çin klasiklerinden biri olan Sun-Tzu'nun *Savaş Sanatı* adlı eseri gelmektedir.[33]

32 Maurice de Saxe (1696-1750), "savaşın, içinde kimsenin güvenlikle ilerleyemeyeceği gölgeler ve karanlıklarla dolu bir bilim olduğunu" söylemektedir. Bkz., Marshal Maurice de Saxe, "My Reveries Upon The Art of War", (İngilizceye çev. Thomas R. Phillips), *Roots of Strategy: The 5 Greatest Military Classics of All Time Complete in One Volume*, Der. Brig. Gen. T.R. Phillips, Harrisburg: Stackpole Books, 1985, s. 189. Antoine Henri de Jomini (1779-1869) ise savaşı, "bütün olarak bilim değil, sanat olarak nitelendirmiş, ancak stratejik ve taktiksel boyutları ile bilimden ayrılamayacağını" ileri sürmüştür. Baron de Jomini, *The Art of War*, Fransızcadan çev. Capt. G.H. Mendell, Philadelphia 1862, s. 66, 252; Antoine Henri Jomini, *Savaş Sanatının Ana Hatları*, çev. Selma Koçak, İstanbul: Doruk Yayınları, 2002, s. 43, 161.

33 Sun-Tzu, *The Art of War*, İngilizceye çev. Wu Sun Lin, San Francisco: Long Rivers Press, 2003; Sun-Tzu, *Savaş Sanatı*, çev. Adil Demir, İstanbul: Kastaş Yayınları, 2001 (bu yayına yapılacak olan atıflar SS kısaltmasıyla verilecektir). Dünyada ve ülkemizde birçok baskısı bulunan bu eser, 13 bölümden oluşmakta ve 384 savaş teorisinden bahsedilmektedir. İlk bölümü stratejinin önemi; ikinci bölüm başka ülkelerde girişilen savaşın ülke dahilindeki sonuçları; üçüncü bölüm kuşatmanın planlanması ve tasarrufun önemi; dördüncü bölüm strateji ve savaşın en önemli konularından biri olan saflaşma; beşinci bölümü kuvvet (momentum) ve eylem hâlindeki grubun dinamik yapısı; altıncı bölüm temel Taoist kavramlardan olan boşluk ve doluluk; yedinci bölüm silahlı mücadele; savaş alanı düzenlemeleri ve savaş manevraları; sekizinci bölüm savaş sanatının önemli bir öğesi uyarlanma; dokuzuncu bölüm orduların sevki; onuncu bölüm arazi, taktik manevralar ve uyarlanabilirlik; on birinci bölüm, özellikle grubun araziye olan zaafı bakımından, arazinin daha ayrıntılı irdelenmesi konularından bahseder. Burada "Dokuz Zemin"in (uyuşmazlık zemini, hafif zemin, tartışma zemini, seferli yol, kesişme zemini, ağır zemin, kötü zemin, kuşatmalı zemin, ölüm zemini) salt fiziksel araziye değil, onun toplumsal ve daha soyut anlamlarına uygulandığı anlaşılmalıdır. On ikinci bölümü, yangın çıkarmaya yönelik saldırıların çeşitli biçimlerinin yanı sıra takibin teknik yönlerinin ve stratejilerinin kısa bir betimlemesi ile başlar. *Savaş Sanatı*'nın on üçüncü ve son bölümü casusluk üzerinedir ve istihbaratın aslî bir önem taşıdığı strateji üzerinedir. Sun-Tzu, eseri ve çevirileri hakkında

Modern askerî stratejilerin hepsinin temelini oluşturduğu kabul edilen bu eserin, günümüzden 2500 yıl önce, eski Çin'de MÖ 5-3. yüzyıllar arasındaki "Savaşan Eyaletler" döneminde (Chou Hanedanı'nın parçalanma dönemi) yazıldığı bilinmektedir. Taoist felsefenin hâkim olduğu eserde savaş "devletler için hayatî önemde bir konu, bir ölüm kalım meselesi, hayata ya da yok oluşa giden yol" olarak değerlendirilmekte ve bu yüzden "onu derinlemesine incelemenin kaçınılmaz olduğu" söylenmektedir.[34] Ancak eserin temel doktrinini, "savaşmadan kazanmak" prensibi teşkil etmektedir.[35] Sun-Tzu'nun birçok dile çevrilen eserindeki savaş teknikleri, hâlâ birçok ülkenin askeri okullarında ders olarak okutulmakta ve esere büyük önem verilmektedir.

Eski Çin'de savaş ve savaş stratejisi üzerine yazılmış başka eserler de vardır. Bu eserler de Taoist öğretinin izleri taşımakta ve genel olarak savaşı "ahlâk dışı", "uğursuz" bir olgu olarak değerlendirmektedirler.[36] Ancak hepsinin birleştiği ortak nokta, savaşın bir ölüm kalım meselesi olması ve savaş meselesine gerekli özenin gösterilmemesinin riskinin büyük olmasıdır. Bir ülkenin ve üzerinde yaşayan insanların yaşamını sürdürmesi ya da yok olması çoğu zaman askerî harekâtlara bağlıdır. Bu nedenle bu konu, olanca dikkatle incelenmelidir.[37]

Eski Yunan'da Sokrates öncesi doğa felsefelerinde savaş, varlığın vazgeçilmez bir unsuru olarak düşünülmekte ve bu yönüyle savaşın olumlu bir içeriğe büründüğü görülmektedir.[38] Bu görüşü savunan Herakleitos (MÖ 540-480) savaşın evrensel döngüyü sağladığı ve

geniş bilgi için bkz., Hayrettin İhsan Erkoç, *Sunzi Bigfa'nın İngilizce ve Türkçe Çevirileri*, İstanbul: Kriter Basım Yayın, 2017.

34 Sun-Tzu, *Savaş Sanatı*, s. 43.

35 Sun-Tzu, a.g.e., s. 49.

36 Zhuge Liang-Lium Ji, *Savaş Sanatında Ustalaşmak*, çev. Sibel Özbudun, İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1997, s. 12, 15, 86; ayrıca yukarıda zikrettiğimiz Sun-Tzu'nun *Savaş Sanatı* isimli kitapta, "Yorumlarla Savaş Sanatı" başlığını taşıyan bölümde birçok Uzak Doğulu askeri stratejistin görüşlerine yer verilmiştir.

37 Askeri stratejist Li Quan ve Du Mu'nun görüşleri için bkz., Sun-Tzu, a.g.e., s. 94 vd.

38 Atilla Erdemli, *Savaş ve Aydınlanma*, İstanbul: Felsefe Logos, 1999, s. 51-79.

dolayısıyla savaş olmadan hiçbir şeyin olmayacağını söylemektedir. Ona göre savaş, "evrene hâkim bir güç, yok oluş nedeni ve her şeyin babasıdır."[39]

Voltaire'in "Avrupa'ya savaş sanatını öğretti" dediği Machiavelli'nin (1469-1527) *The Art of War* (*Savaş Sanatı*) adlı kitabı da savaş konusunda yazılmış temel eserlerden biridir.[40] Machiavelli bu eserde savaş sanatının bir yöneticinin bilmesi gereken en önemli şeylerin başında geldiğini vurgulamış ve bu nedenle hükümdarların savaş

39 Yustrow, *Başkumandan ve Harb Fenni*, çev. N. Bürian, İstanbul: Askerî Matbaa, 1932, s. 4; Hançerlioğlu, a.g.e., s. 64; Heraklitos ve diğer Yunan düşünürlerinin görüşleri için ayrıca bkz.: Walther Kranz, *Antik Felsefe*, çev. Suad Y. Baydur, İstanbul: Pulhan Matbaası, 1948, s. 50 vd.

40 İlk defa 1521 yılında yayınlanan *Savaş Sanatı* birçok dile çevrilmiştir. Ülkemizde de değişik baskıları olan bu eser, Machiavelli'nin *Hükümdar*'dan sonraki en önemli başyapıtı olarak bilinmektedir. Machiavelli'nin tespitine göre yaşadığı dönemde askeri düzenler tamamen yozlaşmıştır ve bu düzenler uzun süreden beri eski yöntemleri takip etmektedir. Dolayısıyla ordudan nefret edilmesine ve orduda görev yapanlarla konuşmaktan bile kaçınılmasına neden olan birtakım tehlikeli fikirler doğmuştur. Machiavelli, bu gidişatın değiştirilebilmesi için savaş sanatı ve askerlik üzerine düşüncelerini ve yapılması gerektiğine inandığı yenilikleri içeren bu kitabı kaleme almıştır. Kitap, dönemi için farklı bir özellik taşıyan diyalog formunu seçmiştir. Diyalog toplam yedi kitaptan oluşmaktadır. Machiavelli'nin kitabında savunduğu tezlerin bazılarının günümüz askerlik sanatı ile karşılaştırıldığında tamamen yanlış oldukları ortaya çıkmaktadır. Ancak onun burada bahsettiği bazı temel hususlar bugün bile kullanılmaktadır. Machiavelli'nin diğer bir önemli yanı ise kendisinden sonra gelen Napolyon, Saint-Cyr ve Clausewitz gibi birçok askeri dehaya ilham kaynağı olmasıdır. Bunun yanında askerliğin, daha doğrusu savaşın politik unsurlarla iç içe kullanılması ve savaşın politikanın devamı olarak görülmesi fikrinin doğması da bir diğer önemli etkisidir. Machiavelli, savaşın bir sanat olduğu ve sınırları olamayan bir mücadele olarak nitelendirilmesi gerektiği fikrindedir. Ona göre disiplin en büyük önemi haizdir. Zafer, diğer bütün düşüncelerin kendisine tâbi olacağı bir hedeftir. Bu amaçla Machiavelli o güne kadar neredeyse hiç duyulmamış olan bir oluşumun sistematik düşüncesini kurmuştur. Bkz., Niccolò Machiavelli, *The Art of War*, Fransızcadan çeviren Peter Whitehorne ve Edward Dacres, Radford: Winder Publications, 2007; Niccolò Machiavelli, *Savaş Sanatı*, çev. Berna Hasan, İstanbul: Özne Yayınları, 1999.

sanatını kendilerine tek çalışma ve meşguliyet hâline getirmelerini önermiştir. Ona göre; "İdare edenler için tek 'bilim' budur. Bu sanat ihmal edildiği için ülkeler kaybedilir, geliştirildiği zaman kazanılır. Savaş, ayakta kalmanın, yönetmenin, otoritenin aracıdır."[41]

Machiavelli'nin politik veya askeri düşüncelerinde, "kötü" varlıklar olarak nitelendirdiği insanların mutluluğu gibi bir düşüncesi yoktur.[42] Onun bütün amacı, devletin bekası ve mutluluğudur ve insanlar da bunun için vardır. İnsan ise bir doğa gücü, canlı bir enerji kaynağıdır ve tasarlanan devletin kurulmasında bir araçtır.[43]

Savaş konusunda önemli fikirler ileri süren bir başka düşünür de Hegel'dir. Ona göre savaş, toplumun birliğinin, devlet, toplum ahlâk ve birey yaşamının gelişmesinin ya da yozlaşmanın ortadan kaldırılmasının vasıtasıdır. Diyalektik bir süreç olan tarihin dokusunu dünden bugüne devletler arasında sürüp giden savaş olgusu dokur. "Savaş, gelişmenin devamının aracıdır." Tarihin diyalektiği savaşı zorunlu kılmaktadır.[44] Devletler serbest, özgür ve bağımsız olarak var olmak için, gerekli ise savaşı bir araç ve bir şeref olarak

41 Machiavelli bu görüşlerini savaş sanatı ile politika arasında kurduğu ilişki ile temellendirmiştir. A.g.e., s. 43 vd.

42 Machiavelli'ye göre insanlar; dinlere, politik sistemlere ve çağlara göre değişmez. Her zaman aynı kalmıştır. "Dünya her zaman hep aynı ihtiraslara sahip insanlarla dolu olmuştur." İnsan doğuştan kirlenmemiştir. Kötü değildir. Ama kötüye karşı hep bir zaafı, eğilimi vardır. Devletin varlık nedeni, işte insanların bu yanıdır. Mehmet Ali Ağaoğulları ve Levent Köker, *Tanrı Devletinden Kral Devlete*, Ankara: İmge Kitabevi, 1991, s. 186.

43 Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996, s. 190; George Sabine, *Siyasal Düşünceler Tarihi II*, çev. A. Öktem, Ankara: Türkiye Siyasi İlimler Derneği, 1969, s. 14. Machiavelli'nin savaş ve insan üzerindeki düşünceleri, daha önce de görüşlerine yer verdiğimiz Rousseau tarafından reddedilmiştir. Temelde insanların "kötü olmadığını" savunan Rousseau'nun düşüncelerinin temelinde devlet veya savaş değil insan yer almaktadır. Ona göre; "İnsandan her türlü özgürlüğü almak, davranışlarından her türlü ahlâk düşüncesini kaldırmak olacaktır ve insanları bu duruma düşüren en büyük etken savaştır."

44 Hegelci tarih yorumunun değerlendirme ve tenkidi için bkz., Julien Freund, *Beşeri Bilim Teorileri*, çev. Bahaeddin Yediyıldız, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, s. 21-26.

kabul ederler. Hegel'e göre savaş olmaksızın bütün ve birliğin anlamı yok olup gider ve insan yaşamı da ruhsuz bir doğa olarak kalır. Bu görüşünü şu sözleriyle ifade eder: "Yalnızlıkta, işsizlikte, kendi köşesine çekilip soyutlanmada özel-tikel sistemleri köklenmeye ve katılaşmaya bırakmamak için, yani bütünün parçalanmasına, çözülüp çökmesine ve ruhun uçup gitmesine izin vermemek için, hükümet zaman zaman savaş aracılığıyla onları, kendi özel-iç yaşamında ve benliğinde sarsmalıdır."[45]

Marx ve Engels gibi yazarlar da savaşın devrimci bir işleve sahip olduğunu iddia ederek savaşı, toplumsal hareketin donmuş ve ölmüş siyasal biçimlerini alt etmekte ve parçalamakta kullanılan bir araç olarak nitelemişlerdir. Bu yazarlar ayrıca savaşı iktisadî gelişmenin hızlandırıcısı olarak da görmektedirler.[46]

Savaş kuramını gerçek anlamda sistematikleştiren, Napolyon savaşlarına katılmış deneyimli bir subay olan Prusyalı Carl von Clausewitz'dir (1780-1831). Clausewitz, emeklilik yıllarında kaleme aldığı *On War* (*Savaş Üzerine*) adlı eserinde,[47] geçmiş tecrübeler ile çağdaş yorumu bir araya getirerek savaşın tanımını, teorisini, ne olduğu veya olmadığını o döneme kadar yapılmış en doyurucu izahlarla açıklamayı başarmıştır. Kitabın şöhretini artıran diğer bir husus ise, yazılışından sonra gelişen olayların Clausewitz'in anlattıklarını doğrulaması olmuştur. Bu durum kitabını, savaş hakkında yazılmış en ünlü eser hâline getirmiştir.[48]

45 Erdemli, a.g.e., s. 52 vd.

46 Friedrich Engels, "Tarihte Şiddetin Rolü", *Cogito* 6-7 (1996): 169-184.

47 Carl von Clausewitz, *On War*, derleme/sunuş/çeviri: Anatol Rapoport, Frederic Nautusch Maude ve J.J. Graham, Londra: Penguin Classics, 1982; Carl von Clausewitz, *Savaş Üzerine* çev. Şiar Yalçın, İstanbul: May Yaynları, 1975.

48 Ülkemizde birçok baskısı yapılan Clausewitz'in eseri, çağdaş askerî stratejilerine ışık tutmaya devam etmekte, birçok araştırmaya konu olmaktadır. Bunlardan bazıları için bkz., Major James B. Smith, "Clausewitz ve Uçaklar üzerine Bazı Düşünceler", çev: Hv. K.K.lığı Tet. Krl. Baş.lığı, *Silahlı Kuvvetler Dergisi* 307 (1987): 49-57; "Clausewitz, Ölümünün Yüzüncü Yıldönümünde", Sabit (Mirliva), *Askeri Mecmua* 85, (1932): 326-346; "Clausexitz'in 1970'lerde Uygulanması", çev. Yaşar Büyükanıt (Kur. Yz.), *Silahlı Kuvvetler Dergisi* 253 (1975): 61-68; Şükrü Sedef, "Von Clausewitz'den Seçmeler", *Silahlı Kuvvetler*

Clausewitz'e göre savaş, "çok daha büyük çapta olmak üzere, düellodan başka bir şey değildir. Bir savaşı oluşturan sayısız kişisel düelloları tek bir kavram içinde toplamak istersek, iki güreşçiyi düşünmemiz uygun olur. Her biri, fizikî gücü sayesinde, diğerini iradesine boyun eğdirmeye çalışır; en yakın amacı hasmını alt etmek, yıkmak, böylece tüm direnişini yok etmektir."[49] Yine ona göre, "şiddet, şiddeti göğüslemek için, bilim ve sanatların buluşları ile silahlanır. Gerçi kaydedilmeye değmez bazı ufak tefek sınırlamaları devletler hukuku yasaları adı altında kabul eder. Ama bunlar uygulamada savaşın gücünü zayıflatmaz. Şiddet, yani fizikî kuvvet, (devlet ve kanun kavramlarının dışında manevî kuvvet diye bir şey yoktur) böylece savaşın aracı olmaktadır; amacı ise düşmana irademizi zorla kabul ettirmektir. Bu amacı tam bir güven içinde geçekleştirebilmek için, düşmanı silahtan arındırmak gerekir ve işte bu silahsızlandırma, tanımlama gereği, savaş operasyonlarının gerçek anlamda ilk amacıdır. Bu amaç, son amacın yerini almakta, onu bir bakıma, savaşın kendisine ait bir şey değilmişçesine, bir kenara itmektedir."[50]

Clausewitz'in savaş kuramı konusunda ortaya attığı en önemli görüş ise, savaş ile politika arasındaki bağdır. Clausewitz bu konu ile ilgili olarak şunları söylemektedir:

"Bir toplum (bütün milletler ve özellikle uygar milletler) için savaş, mutlaka politik bir durumdan doğar ve politik bir etkenden çıkar. İşte bunun içindir ki savaş, politik bir eylemdir. Ancak eğer savaş hiçbir engel tanımayan, tamamen başına buyruk bir eylem olsaydı, mutlak kavramından çıkarabileceğimiz gibi mutlak bir şiddet gösterisinden ibaret bulunsaydı, o zaman savaş politikanın yardımına çağrılır çağrılmaz onun yerini alır ve tıpkı bir kere atıldı mı artık önceden ayarlandığı yoldan başka bir yol izlemesine imkân bulunmayan bir torpil gibi kendi yasalarına uyardı. Nitekim politika ile savaş yönetimi arasındaki ahenksizlik bu tür teorik ayırımlara yol

Dergisi 306, (1986): 83-86; Sedat Metin, "İran-Irak Harbi ve Clausewitz", *Silahlı Kuvvetler Dergisi* 307 (1987): 58-62.

49 Clausewitz, *Savaş Üzerine*, s. 43-44.

50 A.g.e., s. 44.

açmaya görsün, mesele hep bu biçimde ele alınmıştır. Oysa hiç de öyle değildir ve bu tamamen yanlış bir düşüncedir. Yukarıda gördüğümüz gibi, gerçek âlemde savaş böyle bir defada gerilimi boşalan aşırı bir şey değildir; hep aynı biçimde ve aynı ölçüde gelişen güçlerin değil, kâh atalet ve sürtünmenin karşısına çıkardığı direnmeyi yenecek dereceye çıkan, kâh hiçbir etkisi olmayan güçlerin eseridir.

Savaş bir bakıma şiddetin düzenli kalp atışlarına benzer, kısa veya uzun bir süre içinde gevşeyip gücünü yitirir. Diğer bir deyişle, amacına erken veya geç ulaşır; fakat kat ettiği yol boyunca bu amacı şu veya bu yönde etkileyecek ve yol gösterici bir zekânın iradesine bağlı kalacak kadar sürer. Bu itibarla, savaşın politik bir amaçtan doğduğunu düşünecek olursak, bu amacın sonuna kadar ona yön vermesini doğal karşılamak gerekir. Bununla birlikte, politik amaç zorba bir kanun koyucu değildir; elindeki araçların niteliğine uymak zorundadır ve bunun için de zaman zaman değişikliklere uğrar, fakat yine de ön plandaki yerini muhafaza eder. Böylece politika savaş eylemi ile iç içedir ve onun üzerinde savaşın patlayıcı güçlerinin elverdiği ölçüde sürekli bir etki icra etmekten geri kalmaz... Savaş politikanın başka araçlarla devamından başka bir şey değildir... Şu hâlde savaş sadece politik bir eylem olmakla kalmayıp gerçek bir politik araç, politik ilişkilerin bir devamı ve bunların başka araçlarla gerçekleştirilmesidir."[51]

Clausewitz'in bu görüşü, savaşın ne olduğu konusunda ilk akla gelen tanım olmakla beraber, zaman zaman eleştirilere de uğramıştır. Bazı yazarlar bu tanımın sadece politika ile sınırlı bırakılmasını doğru bulmayarak, savaş kuramında en az politika kadar ekonominin de etkili olduğu gerçeğini dile getirmişlerdir. Bazı yazarlar ise "aslında savaş, politikanın devamını sağlayan bir araç değildir" diyerek Clausewitz'in görüşünü tümden reddetmişlerdir. Ancak savaşın politikaya hizmet edip etmediği tartışılsa da "politika ile savaşın bir çeşit fonksiyonel birlik oluşturduğu" fikri, hemen hemen herkes tarafından kabul görmektedir.[52]

51 A.g.e., 62-63. Aynı görüş, eserin değişik yerlerinde de farklı şekillerde vurgulanmıştır.

52 Machiavelli, *Savaş Sanatı*, s. 23.

Clausewitz'in görüşünü eleştiren yazarların başında, İngiltere'nin önde gelen askerî tarihçilerinden olan John Keegan gelmektedir. Keegan, dilimize *Savaş Sanatı Tarihi* adıyla çevrilen (*A History of Warfare*) eserinde[53] Clausewitz ve onun savaş kuramı hakkında şunları söylemektedir:

"...Clausewitz 'politikanın uzantısı olarak savaş' tanımını yaparak düşünmesini bilen subaylara, mesleklerinin eski, karanlık ve temel niteliklerinden düşünsel düzeyde kaçış noktası oluşturmuştu. Ne var ki Clausewitz, savaşın kendi tanımından farklı olduğunun da farkındaydı. En tanınmış yazılarından birine, 'Eğer uygar insanların savaşları, o vahşilerinkinden daha az zalimce ve daha zarar verici olsaydı' diye başlamıştı. Bu düşünceye uzun süre bağlı kaldığı söylenemez. Çünkü gerçekte savaşın ne olduğu değil ne olması gerektiği konusunda geniş kapsamlı bir kuram geliştirmeye çalışıyordu ve belli bir noktaya kadar başarılı oldu..."[54]

"...Kısacası kültür açısından bakıldığı zaman Clausewitz'in 'Savaş nedir?' sorusuna verdiği yanıt hatalıdır. Ama şaşırtıcı değildir. Hepimiz kendi kültürümüze yeterince uzaktan bakıp kişi olarak bizi nasıl şekillendirdiğini algılamayı çok zor buluruz. Modern Batılılar, bireysellik inancına tutkularından dolayı, bu algılamayı diğer insanlar kadar zor kabul ederler... Gerçi son derece iyi çalışan bir beyne sahipti, ama eğer fazladan bir entelektüel boyuta sahip olabilseydi, savaşın politikadan çok daha fazlasını kapsadığını görebilirdi. Savaşın aslında kültürün bir göstergesi olduğunun, çoğu zaman kültürel biçimleri saptadığını ve bazı toplumlarda kültürün ta kendisi olduğunu algılayabilirdi."[55]

---

53 Dünyanın önemli savaş alanlarını gezerek, çeşitli ordulara mensup askerlerle dostluk kurarak ve Lübnan ve Körfez savaşlarında muhabirlik yaparak edindiği izlenimlerini de katmıştır. Keegan, eserinde Taş Devrinden Saddam Hüseyin'e uzanan savaş sanatının, yeni bir yorumu ve insanın savaşma içgüdüsünün dünya tarihinde oynadığı rolün analizini yapmıştır. Kitap, savaşın insan kültürü içindeki merkezi önemini ve değişik kültürlerde nasıl farklı biçimler aldığını açıklamaya çalışmıştır. John Keegan, *Savaş Sanatı Tarihi*, çev. Füsun Doruker, İstanbul: Yeni Yüzyıl, 1993.

54 Keegan, a.g.e., s. 20.

55 Keegan, a.g.e., s. 29-30.

"...Clausewitz'in eserinin yazılışından sonra gerçekleşen olaylar, anlattıklarını doğruladığı için *On War* (Savaş Üzerine)'ın ünü gittikçe yaygınlaştı. Bu gelişmelerin en önemlisi Clausewitz'in yetiştiği alay düzeninin yaygınlaşmış olmasıydı. Kitabın ana fikri olan, savaşın politik bir davranış oluşu üzerinde yaptığı kendine özgü bir sapmayla şöyle diyordu; 'Savaşmak daima belirgin ve kişiye özgü bir iş olacaktır. Bundan dolayı, savaştıkları sürece askerler, kendilerini kurallar, yasalar ve töreleriyle savaşçılık ruhunun baş tacı edildiği bir kurumun üyeleri olarak göreceklerdir.' Sözünü ettiği 'kurum' elbette alaydı..."[56]

Keegan, savaşın insan kültürü içindeki merkezî önemi ve değişik kültürlerde nasıl farklı biçimler aldığını söylemektedir. Ona göre savaş, "aslında bir kültürün göstergesi olup çoğu zaman kültürel biçimleri saptar. Hatta bazı toplumlarda kültürün ta kendisidir."[57]

Keegan'ın dikkat çektiği diğer bir konu ise "doğru savaş" ile "gerçek savaş" arasındaki ayrımdır. Keegan, "doğru savaş"ı haklı gerekçelere dayanan savaş, "gerçek savaş"ı ise herhangi bir felsefî temele dayanmayan, haklı olup olmadığı sorgulanmayan salt savaşmak fiili olarak tanımlamıştır. Clausewitz'e yönelik eleştirilerinden birini de bu konu teşkil eder. Keegan'a göre Clausewitz "doğru savaşla gerçek savaş arasındaki farkın hiçbir zaman kapanmayacağına inanmış ve kitabında bu inancını öğütlemiştir". Bununla beraber, yaşanan tecrübelerin insanlığı "doğru savaşa dayanmanın olanaksız olduğu" gerçeğiyle karşı karşıya bıraktığını da kabul etmektedir.[58]

* * *

Savaş ve savaş sanatı konusunda Müslüman Türk müellifler tarafından da muhtelif eserler kaleme alınmıştır. Bazı yazarlar tarafından "binicilik (furûsiyye)", "okçuluk (ilmü'n-nüşşâb)" ve "taktik, strateji ve askerî organizasyon (fünûnü'l-harbiye/âdâb)" olmak üzere üç kategoride değerlendirilen[59] bu eserlerin en tanınmışları şunlardır:

56 Keegan, a.g.e., s. 42.

57 Keegan, a.g.e., s. 30.

58 Keegan, a.g.e., s. 36-41.

59 Mustafa Uyar, "*Âdâb el-Harb ve eş-Şeca'a'ya* Göre Hisar ve Kuşatma Geleneği", *Tarih Araştırmaları Dergisi* XXV/40 (2005), s. 216.

Âdâbu'l-Harb ve'ş-Şeca'a

Fahr-i Müdebbir ismiyle meşhur olan Muhammed b. Mansur b. Said Mübârek Şâh tarafından kaleme alınan eser, muhtelif Orta Çağ İslâm devletlerinin askerî teşkilatı, muharebe usulleri, kullanılan silahlar ve sair konularda bilgi veren önemli bir kaynaktır. Müellif ordu, strateji ve askerlikle ilgili gerekler üzerinde dururken, bunun yanında harp erbabında olması gereken ahlâkî özellikleri de sıralamaktadır. Kitabın ilk altı bâbı, harp ve harp sanatı ile değil hâkimiyet anlayışı ile ilgilidir. Harp ve askerliğe dair kısımlar 7. bâbdan itibaren başlamaktadır.[60]

Tabsıratu Erbâbi'l-Elbâb fi Keyfiyeti'l-Necâti fi'l-Hurûb

Mardî b. Ali b. Mardî et-Tarsûsî tarafından kaleme alınan eser, Orta Çağ İslâm ordularında kullanılan silahlar ve savaş taktikleri hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Selahaddin Eyyûbî'ye sunulduğu bilinen eser, özellikle mancınık teknolojisi konusunda verdiği bilgiler ve çizimlerle dikkat çekmektedir.[61]

el-Anîk fi'l-Menâcınîk

İbn Erenboğa Zeredkâş tarafından kaleme alınan *el-Anîk fi'l-Menâcınîk*, Memlûk dönemi kaynaklarından olup mancınıklar üzerine yazılan bir mühendislik kitabıdır. Eserde o dönemde kullanılan mancınık çeşitleri ve yapım özellikleri ayrıntılı bir şekilde anlatılmış ve en küçük mancınık aksamına varıncaya kadar çizimlerle izah edilmiştir.[62]

el-Hıyal fi'l-Hurûb ve Fethü'l-Medâ'in ve Hıfzü'l-Durûb

Memlûkler çağında nakîbü'l-ceyşlik[63] görevinde bulunan Muhammed b. Mengli (ö. 1376) tarafından kaleme alındığı bilinen eser,

60 Fahr-i Müdebbir, *Âdâbu'l-Harb ve'ş-Şeca'a*, neşr. Ahmed Süheyli-i Hânsârî, Tahran 1346 (1968); Eser ve müellifi hakkında ayrıca bkz., Uyar, a.g.m., s. 216-218.

61 Mardî b. Ali b. Mardî et-Tarsûsî, *Tabsıratu Erbâbi'l-Elbâb fi Keyfiyeti'l-Necâti fi'l-Hurûb*, tıpkı basım ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1425/2004.

62 İbn Erenboğa Zeredkâş, *el-Anîk fi'l-Menâcınîk*, tahkik İhsân Hindî, Dımaşk: Câmi'atu Haleb, 1405 (1985).

63 "Memlükler'de nakîbü'l-ceyş unvanını taşıyan görevliler sultanı korumak, geçit törenlerinde ve yoklamalarda askerin tertibi ve kıyafetiyle meşgul olmak,

otuz sekiz bölümden oluşmaktadır. Başta kılıç, kalkan, ok ve yay olmak üzere muhtelif silahların yapım özellikleri, muhasara teknikleri ve muhtelif milletlerle savaşırken dikkat edilmesi gereken hususlar üzerinde durulmuştur. Eserin "kendi kendine dönen daireler", "düşmanı yakmak için tümsek, tepe yapılması" ve "yakıcı aynalar"dan bahseden bölümleri dikkat çekicidir.[64]

Nihâyetü's-Su'ul ve'l-Umniyye fî Ta'allumi'l-Furûsiyye

Muhammed b. İsa el-Aksarayî (ö. 1349) tarafından kaleme alınan bu eserde, muhtelif silahların kullanımı, düşmanla karşılaşma şekilleri, savaş hileleri dışında barış yapılması, ateşkes, lojistik, esirlere ve aman dileyenlere muamele ve ganimetin taksimi gibi hususlarda da bilgi verilmektedir.[65]

Tabsıratu's-Sultaniyye fî Siyaseti's-Sanâ'ati'l-Harbiyye

Muhammed b. Mengli'nin eseri olup savaş hazırlıklarından tabya usullerine, silahların yapım ve kullanım özelliklerinden savaş esnasında uygulanan taktik ve stratejilere kadar savaşa dair konular ele alınmıştır.[66]

Münyetü'l-Guzât

Harp sanatına ilişkin önemli kaynaklardan biri olan *Münyetü'l-Guzât*, Kıpçak Türkçesiyle kaleme alınmıştır. Timur Bek adlı emîrin isteğiyle Arapçadan tercüme edildiği anlaşılan eserde, mızrak, ok, yay ve kılıç gibi silahlar, bunların yapım ve kullanım şekilleri ile özellikleri hakkında bilgi verilmiştir.[67]

---

mevkib (alay) ve seferlerde muhafızlık yapmak, bir emri veya askere yazılacak fermanı kaleme almak, sultanın görüşmek istediği emîrleri ve askerleri huzura çıkarmak gibi vazifeleri yürütüyordu. Bkz, Gülgün Uyar, "Nakib", DİA, XXXII, s.322.

64 Muhammed bin Mengli en-Nâsırî, *el-Hıyal fi'l-Hurûb ve Fethü'l-Medâ'in ve Hıfzü'l-Durûb*, tahkik Nebîl Muhammed Abdulaziz Ahmed, Mısır: Dârü'l-kütüb ve Vesâ'iki'l-Kavmiyye, 2000.

65 *Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi*, c. I, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul: IRCICA Yayınları, 2004, s. LI.

66 A.g.e., s. LI.

67 Mustafa Uğurlu, "*Münyetü'l-Guzât* (Metin-İndeks)", Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1984.

Bunların dışında gerek furûsiyye, gerek okçuluk ve gerekse harp adabına ilişkin *Kitâbü'l-Furûsiyye ve'l-Manâsıbi'l-Harbiyye,*[68] *Haza Kitabu Baytarnâme,*[69] *Baytaratü'l-Vâzıh,*[70] *Kitâb fî Riyâzati'l-Hayl ve Kitâb fî İlmi'n-Nüşşâb,*[71] *Tefrîcü'l-Kurûb fî Tedbîri'l-Hurûb,*[72] *Kitâbü'l-Furûsiyye ve'l-Baytara, Kitâbü'l-Furûsiyye bi resmi'l-cihâd, Tuhfetü'l-Mücâhidîn fi'l-'Amal bi'l-Mayâdîn, Risâle fi'l-Furûsiyye, Kitâb Fazâ'il er-Remi fî Sebîlillah, Kitâb fazl er-Remi ve Ta'lîmihi* ve daha birçok eser mevcuttur.[73]

Doğrudan doğruya savaşa ve savaş sanatına dair kaleme alınan bu eserler dışında doğuya ait çeşitli tarih ve edebiyat kitaplarında,[74] özellikle yöneticiler için kaleme alınmış siyâsetnâme türü eserlerde de yeri geldikçe askerî konulara, ordu teçhizi ve idaresine, silahlara, savaş taktik ve stratejilerine dair bölümlerin yer aldığını görmek

68 Necmü'd-dîn Hasan er-Rammâh, *Kitâbu'l-Furûsiyye ve'l-Manâsıbi'l-Harbiyye*, tahkik Ahmed Yusuf el-Hasan, Haleb: Cami'atu Haleb, 1998.

69 Mesut Şen, "*Haza Kitabu Baytarnâme* (Tenkidli Metin)", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1988.

70 Can Özgür, "*Baytaratü'l-Vâzıh* (Metin-İndeks)", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1988.

71 Recep Şirin, "*Kitâbu fî Riyâzati'l-Hayl, Kitâbu fî İlmi'n-Nüşşâb* – Metin - Gramatikal İndeks", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989.

72 Ömer İbn İbrahim el-Avsî el-Ensarî, *Tefrîj al-Kurûb fî Tadbîr al-Hurûb (A Muslim Manual of War)*, ed. ve çev. George T. Scanlon), Kahire: American University in Cairo Press, 1961.

73 Burada savaş sanatına dair eserlerden sadece birkaçı zikredilmiştir. Özellikle Memlûkler döneminde bu gibi eserlerin sayıları hakkında, el-Ensarî'nin *Tefrîj al-Kurûb fî Tadbîr al-Hurûb* adlı eserinin George T. Scanlon tarafından hazırlanan girişinde bilgi bulmak mümkündür (bkz., s. 7-19).

74 Bu konuda bir örnek olması bakımından İbn Haldûn'un meşhur *Mukaddime*'sinden bahsedilebilir. Eserin 38. faslı "Savaşlar ve savaşların tertibinde milletlerarası kaideler" başlığı taşımakta olup bu fasılda insanlar arasında vuku bulan savaşlar ve çarpışmaların, yaratılıştan beri mevcut olduğu söylenmekte ve savaşların aslının intikam duygusu olduğu belirtilmektedir. Ayrıca savaşların sebebine, Arapların ve çeşitli milletlerin savaş düzenleri, strateji ve taktikleri hakkında da bilgi verilmektedir. Bkz., İbn Haldûn, *Mukaddime II*, s. 37-58.

mümkündür.[75] Bütün bu eserler üzerinde yapılacak ciddi çalışmaların, Türk veya Türk İslam savaş sanatı konusunda önemli bilgiler ortaya koyacağı muhakkaktır.

Savaşsız Bir Toplum Özlemi ya da Altınçağ Kuramı

Görüldüğü üzere birçok yazar savaşı, insanın yaratılışından beri var olan ve insanla birlikte yaşayan bir olgu olarak tarif eder. Nitekim tarih boyunca yaşanan bütün maddi ve manevî gelişmelerin, bilimsel ve ahlâkî ilerlemelerin, insanın yaratılışından itibaren var olan savaş olgusunu yok etmeye yetmediği görülmektedir. Hatta bu maddî ve manevî gelişmelerin, gerek teknolojik gerekse fikrî bakımdan savaş olgusunu kuvvetlendirdiği, yayılma alanını genişletip yıkım gücünü artırdığı söylenebilir. Bu bakımdan insanlık tarihini, bir "savaşlar tarihi" olarak değerlendirmek mümkündür.

Savaşın tarih boyunca insanlığın gündeminden hiç eksik olmadığı gerçeği her bakımdan rahatsız edici olmakla beraber, bu durum genel olarak kabullenilmiş gibi görünmektedir. Ancak insanlığı savaş ve onun her türlü yıkımından kurtarma gayreti içinde olanlar da yok değildir. Bu gayretin düşünce dünyasındaki tezahürü, birçok düşünür tarafından insanlığı her türlü olumsuzluktan ve tabiî ki savaştan arındırmak amacına yönelik teorilerin ortaya atılması olmuştur. İnsanlar tarihin her döneminde mutlu yaşayacakları ve bu mutluluğu bozacak hiçbir şeyin olmayacağı bir toplum modelini arzulamışlardır. Bu "mutlu toplum" tasavvurunun zamandan zamana değişmeyen adı "Altınçağ" veya "doğal/tabiî yaşama hâli"dir.

Çok eski geçmişe ait bir efsane olan "Altınçağ", ilk defa Antikçağ Yunan düşünürü Hesiodos tarafından kullanılmıştır.[76] Ancak

75 Örnekler için bkz., Mustafa Sarıbıyık, "Maverdi'nin *Nasihatü'l Müluk*'u ve Siyasi Görüşleri", Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996, s. 338-348; Unsurü'l-Me'âlî Keykâvus b. İskender, *Kâbûsnâme*, Gulâm Hüseyin-i Yûsufî, Tahran 1362 (1984), kırk birinci fasıl; Süleyman Özbek, "Siyâsetnâme Özellikleri Açısından *Râhatü's-Sudûr*'un Değerlendirilmesi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* IX/2 (2007): 147-162.

76 MÖ 8. yüzyılda yaşayan Hesiodos *İşler ve Günler* isimli eserinde insanlık tarihini "Altınçağ, Gümüşçağ Bronzçağ, Kahramanlıkçağı ve Demirçağ" olarak

tarih boyunca birçok düşünür tarafından da çeşitli şekillerde ifade edilmiştir.[77] İnsanı, yalnızca kendi içgüdüsel kaynaklarını kullanarak kazandığı bir dünyada, özerk bir iradî varlık olarak tasavvur eden düşünürler, "tabiî yaşama hâli"ndeki "doğa insanı"nı tanımlamaya çalışmışlardır.[78] Buna göre, Altınçağ'da "doğal yaşam" süren insan, her türlü toplumsal öğe ve bağdan uzak, yalnızca doğasına uyan davranışlarda bulunmuştur.[79] Dolayısıyla bu çağda insanlar, ne toplumsal düzen ne de bu düzen için gereken normlara ihtiyaç duymadan her türlü kötülükten uzak, rahat ve huzur içinde yaşamışlardır.

"Altınçağ" efsanesi veya "doğal yaşama hâli" kuramı, tarih boyunca birçok felsefî düşünceye, toplumsal ve ideolojik teoriye temel teşkil etmekle beraber, en önemli etkisini devlet ve hukuk teorilerinde göstermiştir. Burada da "doğal insan" kavramının, siyasî otoritenin yozlaşmış emredici karakterini eleştirmek ve temeli insan ve toplumun özünde yatan alternatif bir devlet kuramı oluşturmak amacını taşıdığını söylemek mümkündür.[80] Düşünürler doğal yaşa-

---

beş devreye ayırır ve kendisinin, bencillik, yalan ve düzenbazlığın çağı olarak vasıflandırdığı Demirçağ'da yaşadığını söyler. Hesiodes, "Altınçağ"ı insanların eşit, ortak ve özgür, geçim sıkıntısından azade, kavgasız, çekişmesiz ve tabiatın cömert olduğu bir çağ olarak tanımlar. *Hesiodos Eseri ve Kaynakları*, çev. Sabahattin Eyüboğlu ve Azra Erhat, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1977.

77 Altınçağ efsanesi, dinî terminolojide bile kendisine yer bulmuştur. Morgan, Engels, Laveleye, Marx gibi düşünürler, Altınçağ'ı "ilkel komünizm" devrine izafe ederek Altınçağ'ı bilimsel bir temele oturtmaya çalışmışlardır. Fransız Saint-Simon gibi bazı düşünürler ise, diğerlerinin aksine Altınçağ'ın geçmişte değil gelecekte olduğunu ileri sürmüşlerdir. Cemil Meriç, *Saint Simon İlk Sosyolog, İlk Sosyalist*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995, s. 35 vd.

78 A. Heller-F. Feher, *Postmodern Politik Durum*, çev. Şükrü Argun ve Osman Akınhay, Ankara: Öteki Yayınevi, 1993, s. 79; Vadim Mejuyev, *Kültür ve Tarih*, çev. Suat H. Yokova, Ankara: Başak Yayınları, 1987, s. 31.

79 Louis Althusser, *Politika ve Tarih*, çev. A. Enel ve Ö. Sezgu, Ankara: Varlık Yay, 1987, s. 13; Mejuyev, a.g.e., s. 33.

80 John Dewey, Özgürlük ve Kültür, çev. V. Günyol, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1987, s. 20; Irwing Fetscher, "Tarih Felsefesi", *Günümüzde Felsefe Disiplinleri*, der. Doğan Özlem, İstanbul: Ara Yayıncılık, 1990, s. 420; Mehmet Ali Kılıçbay, *Doğunun Devleti Batının Cumhuriyeti*, Ankara: Gece Yay, 1992, s. 116; Heller-Feher, a.g.e., s. 79.

ma hâlinden bahsederken doğal yasalara atıflarda bulunmuşlar ve dolayısıyla insanın, olması gereken bu düzeni yakalama zorunluluğunu ileri sürmüşlerdir.[81]

Devleti, akıl ve irade ürünü olarak gören doktrinlerin ortak sistematiğini teşkil eden "toplumsal sözleşme" teorisi, ilhamını bu kuramdan almıştır.[82] "Toplumsal sözleşme" teorisine göre, "toplum hayatı, insanlar için doğal bir hâl değildir. İnsanlar, "tabiî yaşama hâli" denilen dönemde, tam bir inziva ve mutlak bir özgürlük içinde yaşamışlardır. Toplum bilincinden de yoksun olan bu insanlar, sonraları çeşitli sebeplerle bir araya gelmek ihtiyacı hissetmişler ve aralarında bir anlaşma yaparak toplumu ve toplum hayatının gerektirdiği hukukî düzenlemeleri yapmışlardır."[83]

Oldukça eski bir fikir olan "toplumsal sözleşme" ya da "toplum sözleşmesi" teorisinin izlerine bazı Eski Yunan filozoflarında (Epikür, Platon gibi) ve Ortaçağ düşünürlerinde (Saint Agustin, Saint Thomas, Marcile de Padoue) rastlanmakla beraber, bu teori kesin şeklini Yeniçağ'da almıştır. Bu dönemde Thomas Hobbes[84] (1588-1679) ve

81 Kılıçbay, a.g.e., s. 116; Heller-Feher, a.g.e., s. 79.

82 Hüseyin Nail Kubalı, *Devlet Ana Hukuku*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1950, s. 130.

83 Kubalı, a.g.e., s. 131; Sadri Maksudî Arsal, "Beşeriyet Tarihinde Devlet ve Hukuk Mefhumu ve Müesseselerinin İnkişafında Türk Irkının Rolü", *II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, İstanbul, 1943, 1064.

84 Hobbes, bütün sosyal sözleşme doktrini taraftarları gibi, insanın sosyal bir mahluk olduğunu inkar etmektedir. Ona göre insan, yaratılış itibarıyla, en vahşi hayvanlar kadar vahşidir. "İnsan, insan için bir kurttur". İnsanın en tabiî iç güdüsü, nefsini muhafaza güdüsüdür. Eğer hak insanın tabiî melekelerini akla uygun olarak serbestçe kullanması demek ise, her şahıs, nefsinin muhafazası için lüzumlu gördüğü her şeyi yapmak veya elde etmek hakkına tabiî olarak maliktir. Fakat akıl, insana böyle ölçüsüz bir hak iddiasının tehlikeli olduğunu, çünkü başkalarının hakkıyla karşılaşacağını göstermektedir. Ölçüsüz hak iddiaları insanları birbirine düşürür. Bu ise, nefsin muhafazasını imkansız kılar. Anlaşılıyor ki, akıl ile sevk ve idare olunan tabiat, yani nefsin muhafazası düşüncesi, insanlara, bunun ancak sulh ve sükun ile tatmin olunabileceğini öğretmektedir. Sulh ve sükun ise ancak hudutsuz hak iddialarından vazgeçmekle mümkündür. Bu da insanların tabiî haklarının bir kısmından, diğerlerinin tabiî haklarının serbestçe kullanılmasını temin maksadıyla, vazgeçmek

John Locke[85] (1632-1704) gibi düşünürler tarafından bazı farklılıklarla savunulan bu teori, en kapsamlı ve ses getirici hâline ise Jean Jacques Rousseau ile ulaşmıştır.[86] *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temeli Hakkında* isimli eserinde Rousseau,[87] özel mülkiyet

üzere aralarında bir anlaşma, bir mukavele yapmaları zaruretini doğurur. Hobbes ve görüşleri için bkz., Thomas Hobbes, *Leviathan*, çev. Semih Lim, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1993, s. 92 vd.; İlhan Akın, *Kamu Hukuku*, İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1980, s. 102-115; Kubalı, a.g.e., 132-133.

85 Locke da insanın içtimaî bir mahluk olmadığı kanaatindedir. İnsanlar tabiî yaşama hâlinden cemiyet hâline bir mukavele ile geçmişlerdir. Fakat Locke, içtimaî mukavele teorisini müdafaa eden bütün tabiî hukuk müelliflerinin müşterek bir kanaatini tekrarlayarak, tabiî yaşama hâlinin her türlü hukuk ve ahlâk kaidelerinden mahrum bir hâl olduğunu kabul etmemekte ve bu hususta Hobbes'dan ayrılmaktadır. Hobbes'un iddiası hilafına olarak, tabiî yaşama hâlinde tabiî, rasyonel bir kanun mevcuttur. İçtimaî mukavelenin de bu kanuna uygun olarak yapılması lazımdır. Dolayısıyla, cemiyetin kurulmasına tekaddüm eden bir takım tabiî haklar vardır. Locke ve görüşleri için bkz., Akın, a.g.e., s. 126-139; Kubalı, a.g.e., s. 134.

86 Dijon Akademisi, 1749 yılında "Bilimlerin ve sanatın gelişmesi, insanları daha iyi, daha mutlu kılmış mıdır?" konusunda bir yarışma düzenledi. Dönemin bütün önde gelen düşünürleri, "bilim ve sanatın, insanlığın gelişmesi noktasında en büyük etken olduğunu ve bu alanlardaki gelişmelerin devam ettirilmesinin insanlığı daha iyi, daha mutlu kılmanın tek yolu olduğu" düşüncesindeydiler. Ancak yarışmaya katılan bir deneme, bu düşüncelerin tam tersini savunmaktaydı. Henüz ismi pek duyulmamış bir yazara, Jean Jacques Rousseau'ya ait olan bu denemede (*Discourse on The Sciences and The Arts*), "insanoğlunun doğuştan iyi olduğu, ancak uygarlığın ilerlemesi ve toplumun gelişmesinin onu kötüleştirdiği; mutluluğun doğaya yakınlıkla orantılı olduğu" iddia edilmişti. Rousseau'nun "uygarlığa, doğanın iyiliğini çürüten şey" olarak saldırdığı bu denemesi, yarışmada birinci oldu. Bunun üzerine düşüncelerini toplumun diğer alanlarına da yayarak bir sistematik kurmaya çalışan Rousseau, giderek toplumsal eşitsizlik üzerine yaptığı vurguyu arttırdı. Rousseau'nun siyaset, hukuk, ahlâk ve felsefe üzerine yazdığı bundan sonraki yazıları da büyük yankılar uyandırmıştır. Rousseau ve görüşleri için bkz., N.J.H. Dent, *Rousseau Sözlüğü*, Çev: B. Gözkan, N. Ilgıcıoğlu, A. Çitil ve A. Kavanlıkaya, İstanbul: Sarmal Yayınları, 2002.

87 Voltaire, Rousseau'nun *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı* adlı eserini kendisine yollaması üzerine Rousseau'ya yazdığı mektupta tabiî yaşama hâli hakkında şu alaylı tenkitleri yapmıştır: "İnsanlık aleyhinde yazdığınız yeni

hakkını insanlık için temel yıkım sebebi olarak görmüş ve "Altınçağ" olarak vasıflandırdığı "doğa durumu"ndan medenî topluma geçişi, özel mülkiyetin ortaya çıkışına bağlamıştır.[88]

Rousseau'ya göre de insanların bir düzene bağlı olarak toplu yaşamaları, yani toplum hayatı, insan tabiatına aykırıdır. İnsan tabiatına uygun olan, bireyin toplum hayatına girmeden evvel bulundukları mutlak inziva ve özgürlük hâli, diğer bir tabirle tabiî yaşama hâlidir. Tabiî yaşama hâlinde açlığını gidermekten ve dinlenmekten başka bir mutluluk tanımayan, açlıktan ve fiziksel sıkıntılardan başka bir acı bilmeyen, başkalarına muhtaç olmayan ve belki de kendisinden başka kimseyi tanımayan insan, sonsuz bir mutluluk içindedir.[89]

---

kitabınızı aldım. Teşekkür ederim. Kendi hakikatlerini yüzlerine söylediğiniz insanlar sizden hoşlanırlar, fakat onları ıslah edemezsiniz. İnsan cemiyetinin, zaafımız ve cehlimiz yüzünden, tesellisini bulduğumuz çirkinliklerini bundan daha kuvvetli renklerle tasvir etmek imkansızdır. Bizleri hayvanlaştırmak arzusu uğruna hiçbir zaman bu derecede fikrî maharet gösterilmemiştir. İnsanın, eserinizi okuduğu zaman, dört ayak üzerinde yürüyeceği geliyor. Ne yapayım ki, dört ayak üzerinde yürümek alışkanlığını kaybedeli altmış seneden fazla geçtiği için bu alışkanlığı yenilemek imkanını maalesef göremiyorum ve bu tabiî yürüyüşü, ona sizden ve benden daha ziyade layık olanlara bırakıyorum." Kubalı, a.g.e., 140.

88 Rousseau'ya göre bir toprak parçasını çevirerek "bu benimdir" demeyi düşünen ve kendisine inanacak kadar saf insanlar bulan kişi, medenî toplumun gerçek kurucusudur. Kazıkları çekip atarak veya hendeği doldurarak insanlara, "bu yalancıyı dinlemekten sakınınız, meyvelerin herkesin olduğunu ve toprağın kimseye ait olmadığını unutursanız batarsınız" diyen adam, insanlığı ne kadar cürümden, savaştan ve cinayetten korumuş olurdu.

89 Filozoflar, fikirlerini doğru zamanda, eski teorilerin yıprandıkları ve ölmeye yüz tuttukları bir sırada, insanlığın düşünce seyrine yeni bir yön çizecekmiş veya bu seyri, beklenmedik istikametlere sevk edebilecek çizgiler getirecekmiş gibi ortaya koydukları zaman önem kazanırlar. Böyle bir zamanda ileri sürülen fikirlerin yeni olmaları gerekmez. Bunlar, eski ve yarı unutulmuş fikirlerin yenilenmiş hâlleri olabileceği gibi, benzer fikirlerin kendilerini yeni bir ışık hâlinde sunan ve taze çözümler teklif eden yeni düzenlemeleri de olabilir. İşte Rousseau'nun fikirleri ve uyandırdığı etki bu şekilde açıklanabilir. David Thomson, "Rousseau ve Genel İrade", *Siyasi Düşünce Tarihi*, der. David Thomson, İstanbul: Şule Yayınları, 1997, s. 114.

Doğal yaşama hâlinde basit ve önemsiz olan ihtiyaçlarla, onların karşılanması arasında tam bir ölçülülük vardır. Rousseau'ya göre Hobbes'un bu hâli "hırs ve gurur devri" olarak göstermesi yanlıştır. Bilakis, ilkel çağlarda ormanlarında tek başına hayat süren, gürbüz ve sağlıklı olan, hayvanları taklit ederek yaşayan insan, saldırı ve savunma için lüzumlu kuvvete ve çevikliğe sahip, değişmez tabiat karşısında ilgisiz, yarını düşünmekten uzak, aynı zamanda nefis sevgisi ve merhamet hislerine sahip bir varlıktı.

Ancak bu "doğal yaşama hâli" birtakım iç ve dış sebeplerle devam edememiştir. İnsanda var olan zekâ ve dil kabiliyetlerinin gelişmesi, fertleri birbirleriyle münasebette bulunmaya sevk etmiştir. Diğer taraftan, birtakım dış sebepler de insanın doğal yaşama hâlinden uzaklaşmasına yardım etmiştir. Kurak yıllar, uzun, dondurucu kış ve yakıcı yaz mevsimleri ve daha birçok etken onu, yaşayabilmek için başkalarıyla önce geçici topluluklar hâlinde, daha sonraları da devamlı topluluklar hâlinde birleşmeye mecbur etmiştir. Böylece, tabiî yaşama hâlinden çok farklı olan "vahşet hâli" başlamış ve bu hâl ile henüz hiçbir kanuna bağlı olmayan, yalnız intikam korkusunun frenlediği insanlar ilk kıskançlık, kavga ve ihtiras devrine girmişlerdir. Bu devirde kurulmaya başlayan aile müessesesi, ihtiyaçların daha kolay giderilmesi ve ahlâkî hislerin meydana gelmesini temine yaramakta ve insanlık için daha mutlu bir devrin başlamasını hazırlamakta iken uğursuz bir tesadüf cemiyet hâlinde yaşamanın bütün fenalıklarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Bu uğursuz tesadüf, madenlerin ve ziraatın keşfidir. Madenleri işlemek ve çiftçilik insanlar arasında eşitsizliği, ferdi mülkiyeti, serveti ve sefaleti doğurmuş, kıskançlıkları, ihtirasları, kavgaları arttırmıştır. Zenginlerin gaspları, fakirlerin haydutlukları, herkesin ölçüsüz ihtirası, insanlardaki tabiî merhamet ve şefkat duygularını ve adaletin henüz zayıf olan sesini boğarak insanları kindar, hırslı ve kötü yapmıştır. Bayağılaşmış, acı çeken insanlık ne geriye dönebilmiş ne de uğursuz kazançlarından vazgeçebilmiştir. Kendisine şeref veren yeteneklerini kötüye kullanmak yüzünden, kendi kötülüğüne çalışmaktan başka bir şey yapmayan insanlık, çöküşünü ve felaketini

hazırlamıştır. İnsanlık kendisini bekleyen bu çöküş ve felakete düşmemek için, tam eşitlik, özgürlük ve mutluluk içinde devam etmekte iken, bozulan doğal yaşama hâline veda etmek zorunda kalmıştır. Bozulan doğal yaşama hâlinin insanlığı felakete sürüklemesine engel olmak için birbirleriyle çarpışan kuvvetleri ve çıkarları bir araya toplamak, bir toplum hâlinde birleştirmek gerekmiştir ki, bu gayeyi gerçekleştirecek olan da ancak bir toplumsal sözleşmedir.[90]

Rousseau, insanlar arasında "toplumsal sözleşme"nin gerekli olduğunu izah amacıyla "doğal yaşama hâli"ni bir hipotez olarak kabul etmiş ve zamanındaki insanlar ve müesseseler hakkındaki kötümser düşüncelerinin etkisiyle, ideal bir toplumun ahlâkî temellerini kurmak ve göstermek gayretiyle doğal yaşama hâlini tasavvur etmiştir. Yani gerek Rousseau gerekse diğer düşünürlerin insanların mutlak bir rahatlık, özgürlük ve mutluluk içinde yaşadıklarını iddia ettikleri "Altınçağ" veya "doğal yaşama hâli" betimlemesi, yeni bir toplum modelinin ilkelerini yaratmak amacına yönelik sosyo-politik ve ideolojik bir amaca hizmet etmektedir.[91]

Yaşadığı çağın her türlü karmaşa ve insanî yozlaşmasına şahit olan düşünürler, "Altınçağ" veya "doğal yaşama hâli" tasavvurunda, oluşturulmasını istedikleri toplumsal düzenin temelini teşkil edecek bir modelini yaratmaya çalışmışlardır. Nitekim "doğal yaşama hâli" kuramında insan, bir zamanlar yaşamış olması gereken ideal bir varlık olarak değerlendirilmektedir. Ancak bu durum, tarihî bir gerçek olarak görülmemekte, bugüne ve geleceğe yönelik tasarlanan bir toplumsal hayat modeli için hareket noktası teşkil etmektedir.[92] Dolayısıyla "Altınçağ" veya "doğal yaşama hâli" kuramının ideolojik bir efsane olduğu söylenebilir.[93]

Hülasa insanlık tarihinin değişmez fenomenleri olan şiddet ve savaş hakkında söylenecek hiçbir söz ne yeryüzündeki şiddet

90 Kubalı, a.g.e., 135-138.

91 Althusser, a.g.e., s. 12-13.

92 Althusser, a.g.e., s. 13.

93 Karl Popper, *Açık Toplum ve Düşmanları I*, çev. Mete Tunçay, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1989, s. 89.

ve savaşı ne de bu konudaki tartışmayı bitirebilir. Nitekim tarih boyunca birçok yazar savaşı, devletin varlığı, toplumun sağlığı ve ahlâkî gelişmenin şartı olarak görmüş ve insanı araç olarak değerlendirmişlerdir. Bazıları ise insanı ve toplumu en önemli varlık olarak görerek savaşı sadece bir araç olarak ele almıştır. Ancak bu görüşlerin hepsinin ortaya koyduğu en önemli gerçek, savaş olgusunun inkâr edilemeyeceği olduğu kadar, kaçınılmaz bir realite oluşudur.[94] İnsanlar ve devletler, tarihin her döneminde haklı veya haksız sebeplerle savaş olgusuyla karşı karşıya kalmışlar, hatta çoğu zaman barışı sağlamanın yolunu bile savaşta bulmuşlardır.[95] Bu durum, fert veya toplumların hayatlarını devam ettirebilmeleri ve barış içinde yaşayabilmeleri için muhtemel savaşlara hazırlıklı olmalarını gerekli kılmaktadır.[96] Nitekim gittikçe artan bir şiddetle insanlığa yönelen savaş tehlikesi, zaman zaman kendi topraklarında huzur içinde yaşamak isteyen, başka toplumların hayat hakkına ve bağımsızlığına karşı hiçbir olumsuz harekette bulunmayan topluluklara, milletlere ve devletlere de yönelmiştir. Bu konuda Atatürk'ün şu sözleri oldukça dikkat çekicidir:

"Harp zarurî ve hayatî olmalı... 'öldüreceğiz' diyenlere karşı 'ölmeyeceğiz' diye harbe girebiliriz. Lakin millet hayatı tehlikeye uğramadıkça, harp bir cinayettir."[97]

---

94 Yustrow, a.g.e., s. 4 vd.

95 Osmanlı Devleti döneminde harp okullarında okutulmak üzere, fenn-i esliha (silah bilimi) öğretmeni ve Topçu Binbaşısı Hasan Tahsin tarafından kaleme alınan, *Fenn-i Esliha* adlı kitapta savaş kuramı bu yaklaşımla ele alınmakta ve şu şekilde tanımlanmaktadır: "Savaş, düşmanı yenilgiye uğratarak bir barış imzalamak amacıyla yapılır. Faydalı bir barış ise düşmana karşı galip gelmek suretiyle yapılabilir..." Hasan Tahsin, *Fenn-i Esliha*, İstanbul: Mekteb-i Fünun-ı Harbiyye-i Şahane Matbaası, 1313 (1897), s. 1-2.

96 Bu konuda Atatürk'ün şu sözü anlamlıdır: "Muharebe vasıtalarına malik olmayan ve muharebe vasıtası zayıf olan milletler, kuvvetlilerin zebunu, haraç güzarı, esiri olmuşlardır." Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1969, s. 117.

97 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c. II, derleyen Nimet Unan, Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1959, s. 124.

Türklerde Savaş ve Savaşçılık

Tarih boyunca bütün milletler kendilerini diğer milletlerden farklı kılan özelliklere sahip olmuş ve bu karakteristik özellikleriyle tanınmışlardır. Toplumları meydana getiren insanların ırkî ve antropolojik özellikleri, hayat tarzları, dinî inanış ve anlayışları, eğlence ve törenleri, kullandıkları kap kacaklar, silahlar ve araçlar onları birbirinden ayıran faktörler olmuştur. Sümerlerin yazıyı icat etmeleri, eski Mısırlıların inşa ettikleri piramitler, Fenikelilerin ve Venediklilerin gemicilikleri ve deniz ticaretindeki ustalıkları, Greklerin üzüm ve şarap üreticiliğindeki maharetleri, Romalıların sahip oldukları topraklar üzerinde uyguladıkları usta siyaset bu toplum ve devletleri diğerlerinden ayıran ve dünya kültür ve medeniyet tarihine damgalarını vuran belirleyici vasıflarıdır.[98]

Dünya tarihinde askerî kültür ve harp sanatı açısından dikkat çeken milletlerin başında da Türkler gelir. Türk milletinin tarih boyunca elde etmiş olduğu siyasî ve askerî başarılar bunun en belirgin göstergesi olduğu gibi, Türklerin askerlik sanatındaki ustalıklarından, savaşlarda uyguladıkları taktik ve stratejilerden, sahip oldukları gelişmiş silahlardan ve bu silahları kullanma konusundaki maharetlerinden bahseden muasır kaynaklar da bu gerçeği açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Türk devlet ve toplum hayatında askerlik ve savaş mefhumlarının birinci derecede öneme sahip olduğuna dikkat çeken araştırmacılar Türkleri "doğuştan asker" veya "savaştan doğan ve fetih için örgütlenen bir topluluk" olarak nitelendirmişlerdir.[99] Türk düşüncesinin mitolojik temellerini bulduğumuz Türk destanlarında ve ilk dönemlere ait yazılı metinlerde kendilerini "Cihan Fatihi" sıfatıyla özdeşleştiren Türklerin, ilk devirlerden itibaren geliştirdikleri askerî kültür ve savaş geleneği, hem toplumsal hem de bireysel faaliyetlerin özüdür denilebilir.[100]

98 Hatice Palaz Erdemir, "Yabancı Yazarlara Göre Türklerde Savaş ve Taktik", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, III, 938.

99 Mevlüt Bozdemir, *Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Yayınları, 1982, s. 4.

100 Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, s. 86; aynı yazar, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010, s. 2.

Mevlüt Bozdemir Türk ordusunun tarihsel kökenleri hakkında yaptığı araştırmasında Türklerdeki savaş mefhumunun sosyo-ekonomik ve kültürel boyutuna, eski Türk yazıtları üzerinde yaptığı bir araştırmayı örnek vermiştir. Buna göre, eski Türk yazıtlarında ilk dikkati çeken olgu savaş olgusudur. Öyle ki çoğu mezar taşı olan bu yazıtların neredeyse bir çeşit savaş tutanağını andırdıkları söylenebilir. Sadece iki yazıtta (Kültekin ve Bilge Han) yapılan sayımda 148 savaş olayına rastlanmıştır. Aynı araştırmacının eski Türk yazıtlarında geçen askerî sözcük, deyim ve diğer anlatımlarla askerlik dışı sözcüklerin dökümü üzerinden yaptığı istatiksel karşılaştırmada da askerîliğin başat yeri açıkça görülmüştür. Kırk üç Orhun ve Yenisey yazıtında geçen toplam 1299 sözcükten oluşan bu yazıtlar sözlüğü üzerinde yapılan incelemede askerîliğin ana etkinlik dalları içinde tartışılmaz bir üstünlük taşıdığı anlaşılmaktadır. Bozdemir'in araştırmasında elde ettiği sonuçlar şu şekildedir:

Kelime Öbekleri	Sayısı	Yüzdesi
Askerîlikle ilgili kelimeler	142	% 11,01
Göçebelik	44	% 3,41
Hayvancılık	38	% 2,95
Devlet yönetimi	36	% 2,79
Din	32	% 2,48
Avcılık	22	% 1,71
Yerleşiklik	20	% 1,55
Tarım	12	% 0,93
Ticaret	11	% 0,85
Güzel sanatlar	5	% 0,39
Diğer sözcükler	918	% 71,18

Her ne kadar istatistiksel bir çizelgede % 71'lik bir öbeğin "diğer, başka, vesaire..." gibi bir kalemi gösterilmesi ilk bakışta yadırganabilirse de buradaki "diğer" sözcüğü, konumuz dışındaki sözcükleri anlatmaktadır. Yukarıdaki çizelgede ilk dikkati çeken öbekleme kuşkusuz askerîlikle ilgili sözcükler olmaktadır. Bu sözcükler hem

toplam sözcük içindeki oran olarak (% 11,01) hem de her bir sözcük öbeği karşısında kesin bir ağırlık oluşturmaktadır.[101]

Eski Türk yazıtları dışında başta Oğuz Kağan ve Manas[102] olmak üzere bütün Türk destanlarında, Dede Korkut Hikâyelerinde,[103] *Dîvânu Lügâti't-Türk*'te,[104] *Kutadgu Bilig*'de[105] ve Türklerden bahseden birçok yabancı kaynakta da Türklerdeki askerî kültür ve savaş mefhumunun sosyo-ekonomik ve kültürel hayatta büyük yere sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Bu durum, Türk milletinin tarih boyunca kurmuş olduğu devletlerin en belirgin özelliği olarak "ordu-millet" ve "ordu-devlet" anlayışlarını[106] da beraberinde getirmiştir.[107] Zira özellikle Türk tarihinin ilk dönemlerinde hemen her Türk savaşa hazır olduğundan ve

101 Bozdemir, a.g.e., s. 13-14.

102 Toplu bilgi için bkz., Iris Beybutova, "Manas Destanında Askerî Terimler", *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas*, yayına haz. Emine Gürsoy-Naskali, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995, s. 192-197; Saim Sakaoğlu, "Manas Destanında Kahramanların Ölümü", a.g.e., s. 202-223.

103 Toplu bilgi için bkz., Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkud'un Kitabı*, İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, 1973; Arslan Ergüç, "Dede Korkut Kitabında Silâh: Silâh Çeşitleri ve Silâhla İlgili Sözler Lügâtçesi", *Türk Kültürü* 46 (1966); aynı yazar, "Dede Korkut Kitabına Göre Türklerde Silâhın Yeri ve Önemi", *Türk Kültürü* 58 (1967).

104 Toplu bilgi için bkz., Atilla Özkırımlı, "Kaşgarlıya Göre Türklerde Askerlik", *Türk Dili* 253 (1972), s. 87-95.

105 Erkan Göksu, "Kutadgu Bilig'e Göre Türk Savaş Sanatı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* (*The Journal of International Social Research*), II/6 (2009), s. 266-281.

106 Türklerdeki ordu-millet anlayışı ve bütünleşmesi için bkz., Bahaeddin Ögel, "Türk Tarihinde Millet ve Ordu Bütünleşmesinin Nedenleri", *Birinci Askeri Tarih Semineri, Bildiriler II*, Ankara: Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1983, s. 225 vd.

107 Günümüzde "silahlı kuvvetler" anlamında kullanılan "ordu" kelimesi, bugünkü anlamından farklı bir şekilde "hakanın daimî karargâhı" veya "hükümdarın oturduğu şehir" anlamında kullanılmıştır. Bugünkü manada "silahlı kuvvetlere" ise "sü" denildiği görülmektedir. Daha sonraki dönemlerde asker/asâkir, cünd/cünûd, ceyş/cüyûş, leşker ve sipâh gibi kelimeler de kullanılmıştır.

askerliğe özel bir meslek gözü ile bakılmadığından, savaşçı ve halk kavramları Türkler için aynı şeyi ifade etmiştir.[108] Diğer bir ifade ile Türk ordusu, hayat tarzı gereği sürekli savaşa hazır hâlde olan Türk halkından (kadın-erkek, yaşlı-genç ayrımı yapılmaksızın) oluşmuş ve savaş için özel bir ordu kurulmasına gerek duyulmamıştır.[109] Sulh zamanlarında bile toplumsal faaliyetlerde belli bir savaş organizasyonu sezilir.[110] Nitekim küçük büyük herkesin katıldığı oyunlar, eğlenceler, müsabakalar ve özellikle ok atma, binicilik ve avcılık faaliyetleri, adeta birer savaş provasıdır.[111]

108 Lev Nikolayeviç Gumilëv, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2002, s. 103.

109 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1998, s. 281-282.

110 Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'in öğrencilerinden Yard. Doç. Dr. Orhan Avcı'nın naklettiğine göre Ögel, derslerinde zaman zaman eliyle Dikmen tarafını göstererek öğrencilerine şu soruyu sorarmış: "Dikmen'de bir ışık yandığını görseniz ne yaparsınız?" Ardından şu açıklamayı eklermiş: "O ışık muhtemelen düşmana işaret ederdi. Bu yüzden Türkler, ilerde bir ışık görünce hemen silahlarını kuşanır, atlarına binerek o yöne doğru son sürat hareket ederlerdi. Çünkü hiç vakit kaybetmeden üzerine gitmek, yaklaşmasına, saldırmasına fırsat vermeden onu ortadan kaldırmak gerekliydi." Bu durum, herhangi bir tehlike karşısında toplumun her ferdinin her an hazırlıklı olmasını gerekli kılıyordu. Dolayısıyla her birey aynı zamanda da savaşçı/asker durumundaydı.

111 Eski Türklerin, bilhassa Türk çocuklarının oyunları bile, aslında birer savaş organizasyonu talimidir. Nitekim bu oyunları savaş organizasyonu bakımından şu şekilde tasnif etmek mümkündür.. 1- Koşmak (Hücumda sürat göstermek, Firarda sürat göstermek) 2- Nişan almak hareketleri (Hücumda nişan alabilmek, Kalede nişan alabilmek, Uzaktan tarassut edebilmek) 3- Esir almaca hareketleri (Esir tutmanın usulleri, Meydan-ı harbde esir tutmak, Bir ordunun tesliminde esir almak, Bir şehir ahalisini esir etmek, Muharip esirlerin götürülmesi, Gayr-ı muharip esirlerin götürülmesi, Esirlerin muhafazası, Esirlerin sûret-i istihdamı) 4- Mükâleme usulleri (Bir kaleye mükâleme memurunun gitmesi, Bir kaleden mükâleme memurunun gelmesi, Meydan-ı harbde mükâleme memuru izamı, mükâleme memurunu sûret-i kabul, Mükâlemenin sûret-i cereyanı) 5- Baskın usulünün sûret-i icrası (Baskın hakkında karar itası, Baskın mahallinin tayini, Baskın tarassudunun sûret-i icrası, Baskında insanlara tatbik edilecek usul, Yağmakârlığın sûret-i icrası, Yağma malın sûret-i cem'i, Yağma malın sûret-i taksimi, Yağmakâr çetenin dağılması)

Türklerde savaş ve savaşçılık mefhumunun kendi iç dinamikleri ile bağdaşmayan hiçbir amacın, hatta dinin etkisi altına girmediğini söylemek mümkündür. Nitekim tarihleri boyunca birden çok din değiştiren Türklerin, savaşa karşı olan bazı dinleri de kabul etmelerine rağmen, bu dinlerin "barışçı" esasını benimseyemedikleri, bu anlamda yaşanan din-savaşçılık çatışmasında savaşçılığı tercih ettikleri bilinmektedir. Eski Türk toplumlarında askerîlik ruhu o denli güçlüdür ki, ona diğer bütün gelenek ve değerlerin üstünde bir yer verilmekte, çatışma durumunda ise askerîlik mutlaka egemen olmaktadır. Böylece benimsenen dinler başka toplumlarda olduğu gibi savaşçı gelenekleri ve değerleri zayıflatamamıştır. Bunun en güzel örneği zaman zaman Türkler arasında rağbet gören Budizm ve Maniheizm'dir. Türklerin iç dinamiklerine uymayan çeşitli esasları olan bu dinler ya Türkler arasında çok fazla yayılamamış ya da Türkler bu dinleri âdeta Türkleştirmişlerdir. Barthold'un "Türkler gibi savaşçı halklar, bir barış ve sevgi dinini bile savaş dinine dönüştürebilmektedirler" sözü, durumu açık bir şekilde oraya koymaktadır.[112]

Türklerin en eski çağlardan beri dinî inançlarının temelini oluşturan Göktanrı inancı ve Şamanlık geleneğinde savaş ve kahramanlığın önemli bir yere sahip olduğu, savaşta ölmek veya öldürmek eylemlerinin kutsallık derecesinde yüceltildiğini gösteren birçok kayıt vardır.[113] Jean-Paul Roux'ya göre Göktanrı'nın en iyi şekilde

---

6- Hırsızların sûret-i takibi hakkında usuller (arkasından koşmak, yolunu kesmek, pusuya düşürmek vs.) 7- Arazi atlamak hakkındaki usuller (nehir, hendek, duvar aşmak) 8- Yüksek yerlere çıkmak usulleri 9- Düşmanla çarpışmak usulleri (Kalkan kullanma idmanı, Ok atma idmanı, Taş atma idmanı, Hançer kullanma idmanı, Kılıç kullanma idmanı, Süvari hücumu idmanı, Kement atmak idmanı, Cirit atmak idmanı, Düşmanı aldatabilmek idmanı). Bkz., Doktor Freiliç-Mühendis Raulig, *Türkmen Aşiretleri*, Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyyet-i Umûmiyesi Neşriyatından: 2, İstanbul: Matbaa-yı Orhaniyye, 1334 (1918), s. 313-316.

112 Bozdemir, a.g.e., s. 19.

113 Eski Türk dini hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 1994; İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980; Abdulkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, İstanbul: Kültür Bakanlığı

algılanan tek emri savaşmaktır.[114] Hatta bazı destan ve masallarda kahramanlara silahları Tanrı tarafından verilmiştir.[115] Nitekim Türkler ve Moğollar, her ne kadar eski paganizmlerinde dinî bir savaş hayal etmemiş olsalar da "onların yüce Tanrı'sı bir savaşçı olmuş" ve böylece savaşa dinî bir nitelik verilmiştir. Kağan'a yapılan başkaldırılar ve ona karşı işlenen suçlar, Allah'a yapılan başkaldırılar ve günahlardır.[116] Eğer savaşılmaz ve boyun eğilirse bu, ihanet demektir. Moğollarda da görülen bu düşünceye göre savaşa karşı olmak veya savaşmayı kabul etmemek ölümle cezalandırılır.[117] Orhun Yazıtları'nda da "Hanını tahttan indirdin, boyun eğdin. O boyun eğdiği için, Tengri 'öl' dedi. Türk halkı öldü, yok oldu, artık bir hiç

Yayınları, 1976; Abdulkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000; Ünver Günay ve Harun Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, İstanbul: Oçak Yayınları, 1997.

114 Jean-Paul Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul: Kabalcı Yayınları 1999, s. 84. Bununla birlikte Çin kaynaklarından naklen, Hun adetlerine göre (barış zamanlarında) kılıcı kınından bir ch'ih (23,1 cm) kadar çekenin cezasının ölüm olduğunu kaydetmek gerekir. *Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-Nu (Hun) Monografisi, (Açıklamalı Metin Neşri)*. haz. Ayşe Onat, Sema Orsoy ve Konuralp Ercilasun, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004, s. 8.

115 Ramazan Şeşen'in naklettiğine göre Ebû Reyhan el-Bîrûnî'nin *El-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-cevâhir* adlı eserindeki kayıtta şunlar söylenmektedir: "Tibet halkı ilk hakanlarının güneşin oğlu olduğuna ve gökten zırhlı olarak indiğine inanırlar. Kabul halkı cahiliye günlerinde, Türklerden ilk hükümdarları Bireh-tigîn'in (Berken-tigin) burada (Kabul yakınında) bir mağarada yaratıldığına, bu mağaradan silahlı ve börklü (kalensüveli) olarak çıktığına inandılar." Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017, s. 202. Bazı destan ve masallarda da kahramanlara silahlarının Tanrı tarafından verildiğine dair anlatımlar mevcuttur.

116 René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1999, s. 215.

117 Emre itaatsizliğin değişik şekillerde cezalandırıldığı da anlaşılmaktadır. Nitekim Moğol askerlerine "arkalarında on değnek taşımaları emredilmiş ve yolda tereddüt gösterenlerin bunlarla cezalandırılacağı söylenmişti." Bkz. Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan-Ch'ao Pi-shi), *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, s. 161 (Bundan sonra bu eser *MGT* kısaltmasıyla zikredilecektir).

oldu." denmektedir ki, boyun eğmek sadece bireysel bir ölüm değil aynı zamanda topluluğun da ölümüdür.[118]

Göktanrı'nın ve onun kağanının kutsal savaşı, bozkırların anarşisine, küçük beyliklere, Totemizm'e ve daha da önemlisi, çok tanrılı görüşün zorunlu kıldığı yetki çokluğuna karşı yapılır. Birliğe ve evrensel sulha karşı duyulan derin arzunun gereğini yerine getirmeye yöneliktir. Savaşma gücü ve kazanılan zaferlerde Göktanrı'nın rolü büyüktür. Ch'an-yü Mete, MÖ 176 yılında, Han hükümdarına yazdığı mektupta kendisini "Gök tarafından tahta çıkarılan Hsiung-nuların (Hunların) büyük Ch'an-yü'sü" olarak nitelendirmiş[119] ve "Yüeçiler ve komşu yirmi altı ufak kabileyi, Gök'ün inâyeti ile boyunduruk altına alabildiğini" vurgulamıştır.[120]

Yine MÖ 140 tarihinde cereyan eden bir olayda, Ch'an-yü Mete, "Gök'ün sayesinde" ele geçirdiğini düşündüğü Çin sınır devriyesine "Gök Begi" unvanını vermiştir.[121] Tu-kiulerin (Göktürk) yorgun ordusu artık savaşmak istemediği vakit Tengri ona "baskı yapmaktadır". Ancak "Tengri'nin güç vermesi" ile "babam Kağan'ın askerleri kurtlar gibi, düşmanları koyunlar gibi" olur.[122]

Cengiz Han da "Mengü Tengri'nin verdiği güçle Kereyit (Karayit) halkını yenmiş ve en yüksek mevkie çıkmıştır."[123] Bunun dışında Cengiz Han'a ulusu toplama gücünün Tanrı tarafından verildiğine dair birçok ifade vardır.[124] Başka bir kayıtta ise Cengiz Han, Subei'tai'ye verdiği emirlerde "Mengü Tengri'nin verdiği güçle" düşmanı ele geçirirse yapacağı işleri sıralamış[125] zaferin kendisine "ölümsüz/sonsuz Tanrı tarafından vaat edildiğini" söylemiştir.[126]

---

118 Tonyukuk Yazıtı, Birinci Taş, Batı Cephesi, satır 3; Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s. 84; Aynı yazar, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 93.

119 *Han Hanedanlığı Tarihi*, s. 13.

120 A.g.e., s. 14.

121 A.g.e., s. 23.

122 Kültigin Yazıtı, Doğu Cephesi, satır 12.

123 *MGT*, s. 109-110.

124 *MGT*, s. 132, 135-136 ve muhtelif yerler.

125 *MGT*, s. 128.

126 Grousset, a.g.e., s. 215.

İlhanlılar dönemine ait bazı mektuplarda da şu ifadelere rastlanır: "Göğe yalvararak büyük eseri (Mısır'a karşı yapılan savaşı), çabalarımızın ana amacı hâline getireceğiz... Siz de Göğe yalvarmak suretiyle, askerlerinizi hazırlayınız." Aknerli Grigor da Moğol Kağanı'nın şu sözlerini nakleder: "Tanrı'nın iradesi, memleketi zapt etmek ve mamur bir hâlde tutmak, halkın bize itaat etmesine tuzgu (tızğu), mal, tağar ve gopçur (ğupçur) vermesine dair yasak (ana kanun, kanun) vazetmek, emirlerimize itaat etmeyen ve vergi vermeyenleri ise bunu duyan ve görenlerin korkarak aynı hareket-te bulunmamaları için öldürmek ve memleketlerini tahrip etmektir."[127] Yine Hülâgü, Allah'ın, Büyük Şaman aracılığı ile Cengiz Han'a şunları söylediğini belirtmektedir: "Seni; sökesin, yenesin, yok ve imha edesin, inşa edesin ve ekesin diye halkların ve krallıkların başına getirdim." Başka bir yerde ise şunları söylemektedir: "Savaşta, herkesin gözü önünde bu adamı, sonsuz güç sahibi Allah'ın gücü ile yendik."[128]

İnanca göre, "Göktanrı, güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar yeryüzünün tamamını onlara (Türklere) bahşetmiştir. Boyun eğecek olanın hayatı kurtulacak, boyun eğmeyi reddedenler ve direnenler ise ölecektir."[129] Savaş sonrasında Göktanrı'ya şükran duaları edilir. Hatta ordu kumandanı düşmanlarıyla karşılaştığında onları yeneceğinden o kadar emindir ki, Göktanrı'ya şükran duasını daha savaş başlamadan önce yapar.[130] Bozkır bahadırları öldürülebilir ama asla yenilmez, kolay kolay teslim olmazlar.[131] Buna karşılık savaşçıların kan dökerek ölmeleri övünülecek bir şeydir.[132] Bununla beraber savaşta ölen birinin cesedinin harp meydanında bırakılmamasına dikkat edilmiştir. Bu o kadar önemlidir ki, silah

127 Aknerli Grigor, *Okçu Milletin Tarihi-Moğol Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul, 1954, s. 11.

128 Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 93.

129 Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s. 84.

130 Roux, a.g.e., s. 31.

131 Gumilëv, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, s. 108.

132 Roux, a.g.e., s. 75.

arkadaşının cesedini harp meydanından kurtaran biri, onun bütün servetini alabilir.[133]

Buna dair örneklere Moğollarda da rastlanır. Sultan Celâleddin Hârezmşâh'ın mühim bir kuvvet ile Gazne'de olduğunu öğrenen Cengiz Han, buraya yönelmiş, yolda Girdkûh Kalesi'ni ve Hindikuş Dağları'nı aştıktan sonra da Bâmyân Kalesi'ni kuşatmıştır. Bu kuşatmada Cengiz'in en sevdiği torunlarından olan Çağatay'ın oğlu Mavi Doğan kaleden gelen bir okla ölmüştür. Askerlerine hücum emrini veren Cengiz, kalede "canlı hiçbir şey bırakmayacaksınız, ganimetleri dahi almayıp hepsini imha edeceksiniz!" diyerek öfke ve hüznünü göstermiş, ancak bununla beraber oğlu Çağatay'a dönerek "oğlun Mavi Doğan bir ok ile öldü. Ağlayıp şikâyet etmekten seni men ediyorum" demiştir.[134]

Mağlubiyet veya esaret ise her şeyden daha ciddi bir leke olarak algılanır. Kaynakların verdiği bilgiye göre Moğollar tarafından ele geçirilen bir Tatar, kendisini atından atmış ve esir olmamak için kafasını ölene kadar taşlara vurmuştur.[135] Aynı şekilde Hazarlarda da savaşçıların düşmana sırt çevirmesinin büyük suç sayıldığı, bu suçu işleyenlerin kağan tarafından öldürtüldüğü bilinmektedir. Eğer bu suçu ordu kumandanları veya ileri gelenleri işlemişse, kağan onların karıları, çocukları, atları, sığırları ve eşyalarını başkalarına dağıtır, bazen bunları iki parça ederek astırır, bazen de en beklenmedik zamanlarda onları kendisine seyis yapardı.[136]

Savaşçının öldürdüğü düşmanın, o savaşçı öldükten sonra onun hizmetine gireceğine inanılır, bunun için mezarlarının çevresine öldürdüğü düşman sayısı kadar balbal dikilirdi.[137] Bazı kayıtlarda ise

133 Lajos Ligeti, "Asya Hunları", *Attila ve Hunları*, ed. Gyula Németh, çev. Şerif Baştav, Ankara: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1982, s. 35; Louis Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998, s. 47; Baştav, "Eski Türklerde Harp Taktiği", *Makaleler III*, s. 186.

134 Moraja (Mavrodja İngoitus) D'ohsson, *Moğol Tarihi*, çev. Mustafa Rahmi, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1340-1342, s. 136-137.

135 Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s. 74.

136 Şerif Baştav, "Hazar Hakanlığı Tarihi", *Makaleler I*, s. 473.

137 Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Jean-Paul Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*; W. Barthold, "Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi", çev. A.

öleceğini anlayan savaşçıların, son bir düşman öldürmek suretiyle "hiç olmazsa bir yastık elde etmek" düşüncesinde oldukları ifade edilmiştir. Bu konuda *Moğolların Gizli Tarihi*'nde tesadüf edilen örnek dikkat çekicidir:

"İhtiyar *Şirgu'etu oğulları* Alah ve Naya'a ile birlikte Tarhutai-kiriltug'u yakalayıp götürürlerken Tarhutai-kiriltuh'un *oğulları ve küçük kardeşleri onu kurtarmak maksadıyla takibe koyulurlar. Oğulları ve küçük kardeşleri gelirken* (Tarhutai-kiriltuh) kalkamayarak (arka üstü) arabada yatıyordu. İhtiyar *Şirgu'etu* arabaya çıktı ve (hayvana biner gibi) Tarhutai'yın üzerine oturarak kılıcını çektiği hâlde, 'Oğulların ve küçük kardeşlerin seni kurtarmaya geliyorlar. Kendi hanıma ihanet ettiğim için, seni öldürmezsem bile öleceğim. Çünkü kendi hanıma karşı el kaldırmış bulunuyorum. Öldürürsem de öldürüleceğim. Mademki, öyle de böyle de ölmek var, hiç olmazsa (başımın altına) bir yastık elde edeyim de öyle öleyim!' dedi."[138]

Aynı eserde Moğolların kendilerini esir aldıktan sonra "dingilbaş çivisine[139] müsavi kılacak" şekilde toptan öldürmek istediklerini anlayan Tatarlar da kendi aralarında: "Herkes eline bıçağını alarak elbisesinin kolunda gizlesin, başımıza (birer düşmanı) yastık

İnan, *Belleten* XI/43 (1947): 515-539; Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, s. 200; Abdulkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2000, s. 176-200; Abdulkadir İnan, "Altay Dağlarında Bulunan Eski Türk Mezarları", *Makaleler ve İncelemeler I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998, s. 497-499; Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: Murat Kitabevi Yayınları, 1992, s. 104-105; Savaş Yıldız, "Eski Türklerde Yas ve Ölü Gömme Âdetleri", *Türkler III*; Âlım Karamürsel, "Türklerde Mezar Geleneği", *Türkler III*; Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 768; Gumilëv, *Eski Türkler*, s. 325; René Giraud, *Göktürk İmparatorluğu*, çev. İsmail Mangaltepe, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1999, s. 171-185; Rásonyi, a.g.e., s. 27 vd.; Grousset, a.g.e., s. 40.

138 MGT, s. 77.

139 "Dingilbaş çivisi", tekerleğin çıkmaması için dingilin baş tarafına konulan çiviye denir.

yaparak ölelim!" diye konuşmuşlar ve netice hepsi ölmekle beraber Moğollara da ağır kayıp verdirmişlerdir.[140]

Türklerin İslâmiyet'i kabul etmeleriyle beraber savaş ve savaşçılık mefhumları yeni bir şekil kazanmıştır. Bu konuda Kur'ân âyetleri ve Hz. Peygamber'in hadîslerinin, "cihâd"ı yani Allah ve din uğruna savaşmayı teşvik edip bu uğurda ölenleri "şehâdet" mertebesiyle, dolayısıyla cennetle müjdelenmesinin büyük önemi olmuştur. Hatta bazı yazarlar, bu hususları Türklerin İslâmiyet'i kabul sürecini hızlandıran temel unsurlardan biri olarak değerlendirmişlerdir.[141]

Burada yanlış bir anlamaya, İslâmiyet'in bir "savaş dini" gibi görülmesine fırsat vermemek için şunları söylemek gerekir: İslâm'da savaş, Kur'ân âyetleri ve hadîs-i şerîflerle belirlenen vicdanî ve hukukî prensipler dâhilinde caiz görülmüştür. Savaşa ancak Müslümanların can ve mal güvenliğini sağlamak, hak ve hürriyetlerini korumak, İslâm'a ve İslâm ülkelerine yönelik saldırıları önlemek amacıyla başvurulabileceği hükme bağlanmış ve meşru olarak görülen bu savaşa, diğerlerinden ayırmak için "cihâd" adı verilmiştir. Buna mukabil istila, sömürü veya tecavüz niteliği taşıyan savaşlar kesin surette yasaklanmış, hatta bunlarla mücadele de cihâd kapsamına alınmıştır.

Bunun dışında savaşın fiilen başlaması hâlinde barış için her türlü yolun denenmesi, muhâribler dışında kimseye kılıç çekilmemesi, çocuklara, kadınlara, yaşlılara, yatalak hastalara, mecnunlara, sakatlara, savaşa iştirak etmeyen din adamlarına ve sair sivil halka, hatta ekili arazilere, ağaçlıklara meskûn bölgelere zarar verilmemesi ve esirlere iyi muamele edilmesi gibi hususlarda da kesin hükümlerin mevcut olduğu görülür ki, bütün bunlar İslâm'da savaşın körü körüne bir şiddet, imha veya katliam hareketi olarak değil, zaruret hâlinde başvurulan, hedefi ve sınırları belli bir askerî harekât olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır.[142]

---

140 MGT, s. 83.

141 Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul, 1998, s. 13 vd.

142 Ayrıntılı bilgi için bkz. Vehbe Zuhaylî, *İslâm Hukukunda Savaş*, çev. İsmail Bayer, İstanbul: İhtar Yayıncılık, 1996; Ahmet Koç, *İslâm'da Kur'ân ve Hadîs Işığında Savaş Hukuku*, İzmir: Hira Yayınları, 1993; Ali Kaya, "İslâm Hukukunda

Bir Türk Savaş Sanatı Var mı?

Türk tarihinde savaş ve savaşçılık konusunda bu kadar zengin bir literatür mevcut olmasına rağmen Türk kültür ve medeniyet sahası içerisinde doğrudan doğruya Türk savaş felsefesini ya da son zamanlardaki yaygın kullanımıyla Türk savaş sanatının[143] temel ilkelerini içeren -sözgelimi Sun-Tzu'nun *Savaş Sanatı* isimli eseri gibi- tarihî bir metnin mevcut olmaması dikkat çekicidir.

Esasen yukarıda da belirttiğimiz üzere gerek Türklerden bahseden yabancı kaynaklarda gerekse Eski Türk yazıtlarından destanlara kadar Türk düşüncesinin ürünü olan hemen her edebî ve tarihî

Savaş Anlayışı", Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1984; Hasan Karaköse, "İslâmiyette Savaşlarda Göz Önünde Bulundurulan Esaslar ve Bunun Milletlerarası Hukuka Yansıması", Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991; Abdulbaki Güneş, "Kur'ân Işığında Şiddet Sorununa Bir Bakış", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* V/3 (2005): 7-28; Yunus Macit, "Savaş Kuralları Açısından Hz. Peygamber'in Sünnetinde Doğal ve Fiziki Yapının Masuniyeti", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, V/4 (2005): 95-110.

143 "Savaş sanatı" tabiri ülkemizde birkaç farklı şekilde kullanılmaktadır. Bazıları savaş sanatı tabirini, Sun Tzu'nun eserinin batı dillerine, oradan da Türkçeye tercümesinden kaynaklı olarak savaşa, savaş strateji ve taktiklerine ait fiziksel olmayan felsefî ya da düşünsel ilkeler olarak kabul ederler. Bazıları ise savaş sanatını, batıdaki "martial art"ın karşılığı olarak değerlendirmekte ve dövüş, savunma ya da bireysel savunma sporları/sanatları anlamına geldiğini düşünmektedir. Nitekim bugün ülkemizde tarihî Türk savaş sanatları yani dövüş, savunma ya da bireysel savunma sporları üzerinde çalışmalar yapan SAYOKAN, YESÜKEN, SAVAS, ALPAGUT, ASES, KOBOS, ALPAGU ve AMAROK gibi çeşitli oluşumlar mevcuttur. Bunlardan SAYOKAN ve YESÜKEN'in kurucusu Nihat Yiğit, dövüş sanatı anlamındaki Türk savaş sanatının atasının Türkler olduğu görüşündedir. Naci Kesener ve Levent Kaya gibi bazı araştırmacılar dövüş, savunma ya da bireysel savunma sporları anlamında kullanılan "savaş sanatı"nın Türkçe karşılığı olarak "Er Erdemi" tabirini önermişlerdir. Bu iki farklı yaklaşım dışında bazıları da yanlış bir yaklaşım veya algının ürünü olarak savaş sanatını, savaşa dair bütün düşünsel, fiziksel, taktiksel, tarihî, sosyal, coğrafî ve beşerî hususları kapsayan çok geniş bir kavram olarak değerlendirmektedirler. Bu durumda "savaş sanatı" ile "askerî tarih" ya da "savaş sanatı tarihi" birbirine girmekte, "savaş sanatı" mefhumu, gerçek manada

metinde Türkler ve savaşçılıkları hakkında çok sayıda kayıt mevcuttur. Bunlar içerisinde özellikle İslamî döneme ait furûsiyye (atçılık, atlı savaşçılık), ilmü'n-nüşşâb (okçuluk) ve adabü'l-harb (savaş adabı, strateji, taktik) kitaplarında yer alan geniş malumat dikkat çekicidir. Bu eserlerin Türklerde savaş, ordu, askerî eğitim, harp strateji ve taktikleri, savaş silah ve donanımlarıyla ilgili konularda araştırma yapacaklar için çok geniş ve faydalı bilgiler içerdiği muhakkaktır. Ancak bunların hiçbirinin doğrudan doğruya Türk savaş felsefesine odaklandığı, Türk savaş sanatının düşünsel arka planını yansıtan ana ilke ve prensipleri barındıran bir Türk savaş sanatı kitabı mahiyetinde olduğu söylenemez.

Türk savaş sanatı üzerine çalışma yapan araştırmacıların bir kısmı da meseleyi sadece Türklerin savaşçılığı, strateji ve taktikleri, kazandıkları zaferler, ordu teşkilatı, silah ve teçhizatları çerçevesinde ele almışlar, bazen de harp tarihinden ya da askerî tarihten örnek kişi ya da olay seçkilerini derlemekle yetinmişlerdir. Bunların yanında Türk savaş felsefesi veya sanatını, Uzak Doğu ya da Batı dünyasına ait temel kavramlar, ilke ve prensiplerle karşılaştırmaya, Türk savaş sanatını bunlar üzerinden açıklamaya çalışanlara da tesadüf edilmektedir.

Tarih boyunca savaşçılık ve askerî kültür konusunda akla gelen ilk milletlerden biri olan Türklerin bir savaş sanatının olduğu muhakkaktır. Ancak mesele, Türk savaş sanatının temel ilkelerini, kısa, sade ve net, ama aynı zamanda da felsefî bir yaklaşımla ortaya koyan, doğrudan doğruya bu konuya hasredilmiş tarihî bir metnin elimizde bulunmamasıdır. Bu durumda Türk savaş sanatını mevcut ana kaynaklarımızda, Türk düşüncesinin, Türk kültür ve medeniyetinin ilkelerini içeren temel metinlerimizde arayıp bulmaktan başka çare yoktur.

---

kavramsal bir çerçeveye oturtulamamaktadır. Bütün bunlara rağmen ülkemizde savaş sanatının gerçekte ne olduğu veya olmadığı konusundaki tartışmaların, henüz çok yeni olduğu düşünülecek olursa, ortaya atılan görüşlerin, değerlendirmelerin, yeni görüş ve önerilerin zaman içerisinde meselenin çözümü noktasında fayda sağlayacağı muhakkaktır.

KUTADGU BİLİG VE TÜRK SAVAŞ SANATI

Türk kültür ve düşünce tarihinin en önemli kaynaklarından biri olan *Kutadgu Bilig*, Türk milletinin asırlardan beri toplanmış ahlâk, siyaset ve hukuka dair fikirlerinin bir hülasası olarak kabul edilebilir.[144] Gerçekten de eser incelendiğinde kendisinden önce veya sonra kaleme alınan diğer siyâsetnâmelerde tesadüf edilmeyecek derecede felsefî bir derinliğe, üslup, şekil ve mahiyet özelliklerine sahip bulunduğu hemen anlaşılır.

Bu durum eser üzerinde çalışma yapan muhtelif araştırmacıların da dikkatini çekmiş ve başta dilciler ve edebiyatçılar olmak üzere, birçok tarihçi, ilahiyatçı, felsefeci, siyaset bilimcisi, hukukçu, sosyolog, hatta spor ve sağlık bilimleriyle ilgilenen araştırmacılar bile *Kutadgu Bilig*'in farklı cephelerini ortaya koyan çok sayıda araştırma yapmıştır.

Esasen eser üzerinde yapılacak dikkatli okumaların, *Kutadgu Bilig*'in, çok geniş bir alana yayılmış düşünce evreni içerisinde şimdiye kadar fark edilmeyen, dikkat çekmeyen veya üzerinde durulmayan bambaşka konular için de ilham kaynağı olacağını belirtmek gerekir. Bu noktada "Türklerin bir savaş sanatı var mı?" sorusunun cevabının da *Kutadgu Bilig*'in hikmetli satırları arasında bulunduğunu söylemek mümkündür.

Nitekim "kişileri her iki dünyada da 'kut'a/saadete eriştirmeye yarayan bilgi"leri konu edinen bir eser olan *Kutadgu Bilig*'de,[145]

144 Sadri Maksudi Arsal, "Kutadgu Bilig", *İÜ Hukuk Fakültesi Mecmuası* XIII/2 (1947): 657-658.

145 Kutadgu Bilig'in mahiyeti ve Türk kültür tarihindeki yeri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., A. Dilaçar, *Kutadgu Bilig İncelemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu

işlerin, insan için en değerli hazine olan bilgi ve anlayışla düzeltilememesi durumunda savaşın kaçınılmaz olduğuna[146] dikkat çekilerek ordu ve asker celbi, orduların nasıl teçhiz ve tanzim edileceği, kumandanda ve askerlerde bulunması gereken özellikler, muharebe şekilleri, konak yeri ve sefer güzergâhının tespiti, savaş sonunda erlere, ölü ve yaralılara nasıl muamele edilmesi gerektiği, savaş için alınması gereken tedbirler, stratejik ve taktiksel yaklaşımlar, istihbarat, haberleşme ve savaş hileleri, iaşe ve lojistik meseleleri, hatta savaşın psikolojik etmenleri gibi savaşa ve savaş sanatına dair birçok hususa yer verildiği gözden kaçmamaktadır.

Bu bilgiler incelendiğinde *Kutadgu Bilig*'in de tıpkı Sun-Tzu'nun *Savaş Sanatı* isimli eseri gibi savaşa, savaş öncesi hazırlıklara, savaş esnasında ve sonrasında yapılması gerekenlere dair kısa, sade ve net, ama aynı zamanda da felsefî ve psikolojik bir yaklaşım sergilediğini görmek mümkündür. Eserin müellifi Yusuf Hâs Hâcib, her ne kadar askerî bir stratejist ya da harp adamı olmasa da eserinde ifade ettiği görüşlerle -muhtemelen farkında bile olmadan- Türk savaş sanatının ana hatlarına işaret etmiştir. Başta eski Türk yazıtları[147] olmak üzere Türk tarihinin muhtelif dönemlerine ait temel metinler üzerinde yapılacak bu tür araştırmaların, bizim çalışmamızı tamamlayıcı nitelikte olacağı ve zamanla Türk savaş sanatı konusunda temel tarihî metinlere dayanan tam ve mütekâmil eserler ortaya koyulacağı muhakkaktır.

Yayınları, 1988, s. 145-198; Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig I (Metin)*, haz. Reşit Rahmeti Arat, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1947, s. VII-XLII; *Kutadgu Bilig II (Tercüme)*, haz. Reşit Rahmeti Arat, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1959 (*Kutadgu Bilig*'e yapılan atıflar bu baskı üzerinden, KB kısaltmasıyla beyit numarasına yapılacaktır).

146 İnsanların kötüsü anlayış yolu ile aşılır; halk arasında çıkan fitne, bilgi ile bastırılır. İşleri bu ikisi ile de halledemezsen, bilgiyi bırak, elini kılıca daya. (KB, b.221-222)

147 Bu konuda bir başlangıç olmak üzere üzere şu çalışmayı zikretmek gerekir. Salih Demirbilek, "Sun Zi'nin Savaş Sanatı ile Orhon Yazıtları Arasındaki İlişki Üzerine", *Journal of old Turkic Studies*, 2, 1, (2018): 24-37.

KUTADGU BİLİG'TE SAVAŞ

Kutadgu Bilig'in hükümdar, beg ve kumandanlar için verdiği öğütlerin başında işleri insan için en değerli hazine olan bilgi ve anlayış yoluyla çözmeleri gelmekte ve eserin muhtelif yerlerinde söz konusu bilgi ve anlayışın niteliğine dair geniş izahlara yer verilmektedir. Özellikle eserin kurgusal kahramanlarından olan Ögdülmiş'in, "begliğe layık bir beg ve kumandan nasıl olmalıdır" sorusuna cevap teşkil eden öğütlerinde tesadüf edilen bu bilgiler incelendiğinde, savaş "bilgisizlere, kötülere, adaletsizlik yapanlara, anlaşma ve barışı kabul etmeyen düşmana karşı başvurulacak son çare" olarak nitelendirilmiştir.

İnsanların kötüsü anlayış yolu ile aşılır;
halk arasında çıkan fitne, bilgi ile bastırılır.
(KB, b.221)

İşleri bu ikisi ile de halledemezsen, bilgiyi bırak, elini kılıca daya.
(KB, b.222)

Kılıç ve sopa sendedir; bu kamçılar, bu cezalar kötü içindir.
(KB, b.5279)

Kötüler kötülüklerini bırakmadıkları nispette, sen de eksik etme,
elinde sopan hazır bulunsun. (KB, b.5280)

Anlaşmak istemeyen düşmanın uykusunu kaçırmak için
bege bir ordu kumandanı lazımdır.
(KB, b.2270)

Bununla beraber savaşın memleket düzeni için tek başına yeterli olmadığına dikkat çekilerek memleketin düzeni ve begliğin devamı için kanunun ve adaletli yönetimin şart olduğu, kötülere haşmet ve siyaset uygulanırken iyilere daima hürmetle muamele edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Esere göre kanun ve adil yönetim, yaklaşanı yakan bir ateşe benzeyen zulmü (küç) söndürecek su gibidir. Begin hâkimiyetinin devam etmesi, ülkenin genişletilmesi ve düzenin sağlanması, kanunların doğru tatbik edilmesiyle mümkündür.

Zalim adam uzun müddet begliğe sahip olamaz;
zalimin zulmüne halk uzun müddet dayanamaz.
(KB, b.2030)

Bilgili bunu nasıl ifade eder, dinle;
zalim memleketine uzun müddet hüküm edemez.
(KB, b.2031)

Zulüm yanar ateştir, yaklaşanı yakar;
kanun ise sudur, aktıkça nimet yetişir. (KB, b.2032)

Ey hakîm (bilgili kişi), memlekette uzun müddet hüküm sürmek istersen, kanunu doğru yürütmeli ve halkı korumalısın.
(KB, b.2033)

Kanun ile ülke genişler ve dünya düzene girer;
zulüm ile ülke eksilir ve dünya bozulur. (KB, b.2034)

Zalim zulmü ile birçok sarayları harap etmiş ve sonunda kendisi açlıktan ölmüştür. (KB, b.2035)

Begler gönüllerini temiz tutar ve kanunu tatbik ederlerse, beglik bozulmaz ve uzun müddet ayakta durur.
(KB, b.2036)

Kumandan ve Özellikleri

Eserde, devletin cebrî gücünü temsil eden ordu kumandanı "kılıç", idarî gücü temsil eden vezir ise "kalem" olarak nitelendirilmiş ve memleket nizamının, devlet dizgininin bunların elinde olduğu

vurgulanmıştır.[148] Bu iki "uluğluk/büyüklük atı" sadece el ele vermek suretiyle memlekete fayda sağlarlar.

Öğdülmiş tekrar dedi:
Ey devletli hükümdar, şu iki vazife büyük vazifelerdir;
büyüklüğün atıdır. (KB, b.2417)

Biri vezirlik, ikincisi ordu kumandanlığıdır;
bunlardan biri kılıç tutar, biri kalem. (KB, b.2418)

Memleketin nizamını ve dizginini bu ikisi ellerinde tutar; bu ikisi el-ele verirse, onu kim koparır. (KB, b.2419)

Bunların pek seçkin insanlar olması lâzımdır; eğer bege karşı başkaldırırlarsa, başları gider. (KB, b.2420)

Faydalı da olurlarsa, memlekete çok faydalı olurlar; eğer başkaldırırlarsa, memleket bunların çok zararını çeker. (KB, b.2421)

Zira bir memleketi ele geçirmek için kılıç, elde tutmak için ise kalem gerekir. Bir ülke kılıç ve kuvvet yoluyla ele geçirilse de hiçbir ülke şiddet ve savaşla uzun yıllar yönetilemez. Ele geçirilen bir ülkenin düzen ve huzuru iyi idareyle yani kalemle mümkündür.

Memleketi idare eden, hakîm insan ne der, dinle;
hakîmlerin sözünü bulunca, nefis bir yemek gibi yemelidir.
(KB, b.2424)

Memleketi alan onu kılıç ile almıştır,
memleketi tutan onu kalem ile tutmuştur.
(KB, b.2425)

Bir memleketi kılıç ile derhâl ele geçirmek mümkündür;
fakat kalem olmayınca, insan onu elinde tutamaz.
(KB, b.2426)

148 "Şu çok iyi bilinmeli ki, ordu komutanı halkının kaderini, ülkesinin barış ya da tehlike içinde yaşamasını elinde tutan kişidir." (SS, s. 48); "Komutanlar devletin kalesidir. Kalenin her noktası sağlam ise devlet güçlü, kale çürük ise devlet zayıftır." (SS, s. 50)

Herhangi bir memleket kılıç ve kuvvetle alınabilir; fakat bu hâkimiyet şiddet ve intikam ile uzun yıllar devam ettirilemez. (KB, b.2427)

Eğer memleket tutulursa, kılıç ile tutulur;
eğer memlekete hüküm etmek icap ederse, kalem ile edilir.
(KB, b.2711)

Kılıç memleket zapt eder ve zafer kazanır;
kalem de memleketi tanzim eder ve hazine toplar. (KB, b.2714)

Kılıç kan damlatırsa, memleket alır;
kalemden mürekkep damlarsa, altın gelir. (KB, b.2715)

İnsanın bilgili olması çok iyi bir fazilettir;
insanın kılıç kullanması, daha üstün bir fazilettir.
(KB, b.2719)

Güzel ve iyi bir memleket kılıç ile zapt ve kalem ile tanzim edilir;
herkes dilek ve arzusuna kavuşur. (KB, b.2720)

Eserde kumandanda bulunması gereken özellikler şu şekilde belirtilmiştir:

İşinde başarılı olması ve gidişinin düzenlenmesi için, kumandanda şu birkaç vasıf bulunmalıdır. (KB, b.2323)

Söyledikleri doğru olmalı ve sözüne emniyet edilmelidir; büyükler yalancı olursa, halkın itimadı kalmaz. (KB, b.2324)

İkincisi: Cömert olmalı ve ihsanlarda bulunmalıdır; bir şeyler almağı âdet edinen hiçbir kimse hasisin etrafında toplanmaz. (KB, b.2325)

Üçüncüsü: Cesur ve göğsü pek olmalıdır; korkan kimse düşmanı görünce, hastalanarak, yatağa düşer. (KB, b.2326)

Dördüncüsü: Hile ve kurnazlık yollarını bilmelidir; çaresini bulan kimseye aslan bile baş eğer. (KB, b.2327)

Orduları yarıp delmek için sebatlı bulunmalı, askeri coşturmak için de kesin kararlı olmalıdır. (KB, b.2328)

Ordu kumandanı bu faziletlere sahip olursa, düşmanını vurur ve onun şöhretini yere serer. (KB, b.2329)

Böyle bir kumandan askerin başına geçerse,
düşmana karşı her vakit muvaffak olur. (KB, b.2330)

Ordu kumandanı düşmanla karşılaşınca, gece-gündüz uyanık
bulunmalı ve uykuyu bırakmalıdır. (KB, b.2331)

Kumandanın sefere çıkması ve ordu hareketini idare edebilmesi için sahip olması gereken özelliklerin başında ise cesaret ve kuvvet gelir. Onun yüreği aslan, bileği ise kaplan pençesi gibi olmalıdır. Cesaret ve kuvvetin yanında yeri geldi mi bir domuz gibi inatçı, bir kurt gibi atılgan, bir ayı gibi azılı ve bir yaban sığırı gibi kindar olabilmelidir. Ayrıca kırmızı tilki gibi hilekâr olmalı, deve aygırı gibi kin ve öç gütmelidir. Kendisini saksağandan daha ihtiyatlı tutmalı, gözünü kaya kuzgunu gibi uzaklara çevirmelidir. Aslan gibi hamiyeti yüksek tutmalı, baykuş gibi geceleri uykusuz geçirmelidir.

Düşmana karşı sefere çıkmak ve ordunun hareketini
idare edebilmek için, kumandanın şu birkaç vasfa sahip
olması gerekir. (KB, b. 2309)

Onun yüreği harpte aslan yüreği gibi ve dövüşürken de
bileği kaplan pençesi gibi olmalıdır. (KB, b.2310)

O domuz gibi inatçı, kurt gibi kuvvetli,
ayı gibi azılı ve yaban sığırı gibi kinci olmalıdır. (KB, b.2311)

Aynı zamanda, kırmızı tilki gibi, hilekâr olmalı;
deve aygırı gibi, kin ve öç gütmelidir.
(KB, b.2312)

Kendisini saksağandan daha ihtiyatlı tutmalı;
gözünü, kaya kuzgunu gibi, uzaklara çevirmelidir.
(KB, b.2313)

Arslan gibi, hamiyeti yüksek tutmalı;
baykuş gibi geceleri uykusuz geçirmelidir.
(KB, b.2314)

İnsan bu vasıflar ile harpçi olur;
harpçi olur ve işinin ehli olur. (KB, b.2315)

İhtiyatlılık (Saklık) ve İhmalkârlık (Usallık)

Doğrudan savaşa dair kaleme alınan veya savaşla ilgili bilgiler içeren birçok eserde savaş öncesi alınması gereken tedbirler veya strateji ve taktikle ilgili hususlardan bahsedilirken düşmana karşı ihtiyatlı olunması, ihmalkârlık yapılmaması hususu temel bir kaide olarak işlenmiştir.

Bir öğüt kitabı olan *Kutadgu Bilig*'de de bu konu üzerinde ciddiyetle durulduğu görülmektedir. Esasen bu durum bilhassa konar-göçer Türk toplulukları için sadece stratejik ve taktiksel bir durum değil, hayat tarzı ve toplumsal bünyeyle özdeşleşmiş hayatî bir vaziyettir. Zira göçebenin hayatı, bir yandan iklim ve tabiatla, diğer yandan ise aynı coğrafyayı paylaştığı diğer topluluklarla mücadeleyle geçerken, mümkün olduğu kadar hızlı ve belirli bir düzen içinde hareket etmeyi gerekli kılmaktadır. Boylar, aşiretler şeklinde yaylak-kışlak hayatını devam ettirip at ve sürülerini yetiştiren Türklerin, komşuları ve düşmanları da atlıdır.

Bu yüzden herkes süratle hareket eder, her hadise süratle olur ve baskınlar, baş döndürücü bir sürat içinde olup biter. Herhangi bir tehlike veya baskın karşısında herkesin her an hazır olması ve yerini almış olması gerekir. Böyle bir hayat içerisinde her an tetikte olmak, üstelik bunu sadece belli bir görevli grubuyla değil, toplumun bütün fertleriyle uygulamak lazımdır. Aksi takdirde böylesine hareketli bir ortamda ihtiyatsızlık veya en ufak bir ihmalkârlık, topluluğu baskın tehlikesiyle karşı karşıya bırakabilir[149]. Bu da telafisi oldukça zor, hatta topluluğun felaketine sebep olabilecek hayatî bir hata demektir.

Her fırsatta hükümdarın akıllı, bilgili ve hiddetten uzak olması gerektiğini[150] söyleyen Ögdülmiş'in, askerî konulardaki ilk öğüdü de ihtiyatlılık yani uyanıklıktır (saklık). Ona göre bir memleketin bağı ve kilidi iki şeyden, ihtiyatlılık (saklık) ve kanundan (törü) ibarettir.[151]

---

149 Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, s. 63-68.

150 "Öfkesini kontrol etmesini bilmeyen komutan ordusunu düşman üstüne karınca sürüsü gibi yollayandır. Bu taktik, ordusunun en az üçte birinin daha savaşın başında boşu boşuna yok olmasından başka sonuç getirmez." (SS, s. 48)

151 "Bilge hükümdar dikkatli, iyi komutan tedbirli olmalıdır. Bir ülkeyi barış içinde yönetmenin, orduyu güçlü tutmanın yolu budur." (SS, s. 82)

Bir memleketin bağı ve kilidi iki şeyden ibarettir; biri ihtiyatlılık, biri kanun; bunlar esastır. (KB, b.2015)

Bunlardan ihtiyatlılık o kadar önemsenmiştir ki, düşmanın denenmemesi, karşılaşılan her düşmanın büyük ve kuvvetli olduğu varsayılarak tedbir alınması ve elinde sopa (tayaklık) bulunan düşmana karşı bile demir kalkan (temür kalkan) ile hazırlanmak gerektiğine işaret edilmiştir.[152]

Eğer sana biri düşman olursa, gafil olma;
sen de ona karşı ağını hazır tut. (KB, b.2460)

Düşmanla çarpışmış ve düşmanını alt etmiş olan insan ne der, dinle. (KB, b.4261)

Gafil olma, düşmana yakın durma, uzaklaş;
düşmanı sen gafil avla ve onu tuzağa düşürmeğe bak.
(KB, b.4262)

Düşmanı deneme, sen onu büyük ve kuvvetli bil;
elinde sopa olan düşmana karşı sen demir kalkan hazırla.
(KB, b.4263)

Esere göre eğer beg ihtiyatlı ise memleketini muhafaza edip düşmana boyun eğdirebilir. Bunun yanında doğru kanun koymalıdır ki, memleketini tanzim edip gününü aydınlatabilsin.

Hangi beg ihtiyatlı ise, o memleketini muhafaza eder;
düşmana boyun eğdirir ve onu sımsıkı bağlar. (KB, b.2016)

Hangi beg memlekette doğru kanun koydu ise,
o memleketini tanzim etmiş ve gününü aydınlatmıştır.
(KB, b.2017)

Begliğin başı işte bu iki şeydir; bu ikisi tam olursa, beg beglik yapar.
(KB, b.2018)

152 "Düşmanı hor görüp, planlamayı ihmal eden, düşmana esir düşmeye mahkûmdur." (SS, s. 69)

İhtiyat ile hareket edip, düşmanını yenen,
cesur muharip ne der, dinle. (KB, b.2019)

Ey ülke begi, memleketin korunmasını istersen,
memleketin her tarafında ihtiyat tedbirleri al. (KB, b.2020)

İhtiyatlılık beglerin ülkesini genişletir;
ihmalkârlık ise, begliğin temelini göz göre göre sarsar.
(KB, b.2021)

Bu ihtiyat ile sen düşmanın boynunu vur, halka hükmet,
rahat ve huzur içinde yaşa. (KB, b.2022)

Buna karşılık begliği bozan, memlekete zarar veren ve ülkeyi düşman işgaline açık hâle getiren şeyler ihmalkârlık/gaflet (usallık) ve zulüm (küç) olarak gösterilmektedir. Beg bu iki şeyle kendi begliğini bozar, eğri yola girer, doğru yoldan şaşar ve memleketini harap eder. Düşmana karşı galip gelmek isteyen begin gözü, kulağı tetikte olmalıdır (sak er). Begler ihmalkâr (usal) olurlarsa, işlerini başaramazlar ve begliklerini devam ettiremezler.

Beg iki şey ile kendi begliğini bozar, eğri yola girer ve doğru yoldan şaşar. (KB, b.2023)

Bunlardan biri zulüm, biri ihmalkârlıktır; bu ikisi ile beg memleketini harap eder. (KB, b.2024)

Düşmanın boynunu kırmak istersen, gözünü, kulağını tetikte bulundurmalısın. (KB, b.2025)

Begler düşmanı ihtiyat ile vurmuşlar ve ihmalkârlık ile begliğin bağlarını çözmüşlerdir. (KB, b.2026)

Begler ihmalkâr olurlarsa, işlerini başaramazlar; beg iyice bilmelidir ki, ihmalkârlık ederse, begliği devam edemez. (KB, b.2027)

İhtiyatlı insan daima hazırlıklı bulunur ve ihmalkâra pusu kurar.
(KB, b.2028)

Beg ihtiyatlı olursa, memleketine el dokundurmaz; eğer dokunursa, o bu tecavüzü akıl, fikir ve bilgisi ile karşılar. (KB, b.2029)

İhtiyatlılık, kumandanla ilgili bölümde de vurgulanmıştır. Bir yandan orduya kumanda edip askeri idare etmek ve diğer yandan ise düşmanı kırmak gibi zor vazifeleri olan kumandanda bulunması gereken en önemli özellik, ihtiyatlı ve uyanık (sak) olması, ihmalkârlık göstermemesidir.

Orduya kumanda, askeri idare etmek ve
düşmanı kırmak çok büyük bir iştir. (KB, b.2272)

Bu iş için seçkin insan lâzımdır; ihmalkârlık yüzünden töhmet altında kalmaması için, o ihtiyatlı ve uyanık olmalıdır. (KB, b.2273)

Ögdülmiş'e göre ihtiyatlılık ve uyanıklık (saklık), savaşta başarılı olmanın temel şartı olup "uyanık begin askeri, ejderha kumandasında aslana binmiş kılıç kamçılı (kılıç kamçılıg[153]) orduya benzer".

Böyle hareket etmek ihtiyatlılık ve uyanıklık olur; harpte kim ihtiyatlı davranırsa, o muvaffak olur. (KB, b.2353)

Uyanık begin askeri, ejderha kumandasında aslana binmiş, kılıç kamçılı orduya benzer. (KB, b.2354)

Düşmana karşı kullanılacak ve onu mağlup etmeye yardımcı olacak en önemli silahlardan (tolum) biri ihtiyatlılık ve uyanıklıktır. Harpte ihtiyatlı davranan galip gelir.

Düşmanı vurmak için, şu iki silah kullanılmalıdır;
bu iki silah düşmana ölüm getirir. (KB, b.2355)

153 *Kutadgu Bilig*'de "kılıç kamçılıg" şeklinde geçen bu silah, *Dîvânu Lügâti't-Türk*'te "kılıç berke/kamçı" adıyla ve "içinde kılıç olan kamçı" olarak kaydedilmiştir. Bkz., Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lügâti't-Türk Tercümesi*, c. I, çev. Besim Atalay, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988, s. 417 (bu eser için DLT kısaltması kullanılacaktır). Reşat Genç, bu silahın iki parça hâlinde olup kamçı sapının içerisine küçük bir kılıcın yerleştirilmesi suretiyle yapıldığını ve savaşçıların her ihtimale karşı yanlarında bulundurduklarını söylemektedir. Bkz., Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002, s. 232.

İlki düşmana karşı hile ve hud'aya başvurulmalıdır;
bu hile ağına düştüğü için, utancından düşman yüzünü kızartsın.
(KB, b.2356)

İkincisi ihtiyatlılık ve uyanıklıktır; harpte kim ihtiyatlı davranırsa,
o galip gelir. (KB, b.2357)

Harpte kim ihtiyatlı ve uyanık bulunursa,
hiç şüphesiz, düşmanı o felâkete uğratır.
(KB, b.2358)

Kibir

Düşmana karşı ihtiyatlı olunması, ihmalkârlık yapılmaması konusunda bilgi verilirken dikkat çeken bir husus da ihmalkârlıkla (usallık) mağrur ya da kibirli olma (köngli bedük) arasında ilişki kurulmuş olmasıdır. Nitekim ordu kumandanını ihmalkârlığa götüren bir sebep olarak mağrur ya da kibirli olması (köngli bedük er) gösterilerek bu kötü davranıştan uzak durması öğütlenmiştir. Mağrur olup kendisine fazla güvenen insan, düşmana karşı ihmalkâr davranır. İhmalkârlık (usal) ise onun ya bozulmasına yahut vakitsiz ölümüne sebep olur.

Ordu kumandanı mağrur olursa, şüphesiz,
düşmandan dayak yer. (KB, b.2296)

Mağrur adam ihmalkârlık eder; ihmalkâr adam ya bozulur yahut
vakitsiz ölür. (KB, b.2297)

Türk tarihinde bu konuya dair en iyi örneklerden biri Arslan Yabgu'nun Gazneli Sultan Mahmud'la yaptığı mülakat esnasında sergilediği tavırdır. Sultan Mahmud, kendisiyle görüşmek üzere huzuruna gelen Arslan Yabgu şerefine bir ziyafet düzenler ve bu ziyafet esnasında Arslan Yabgu'nun gücünü sınamak amacıyla "Askere ihtiyacım olursa bana ne kadar kuvvet gönderebilirsin?" diye sorar. Silahdârından bir yay alan Arslan Yabgu, içkinin ve gençliğin verdiği gurur ve kibirle "Bu yayı kendi kabileme gönderirsem, 30.000 kişi derhal atlanır" der.

Sultan Mahmud tekrar sorar: "Daha fazlasına ihtiyacım olursa?" Arslan Yabgu bu defa eline aldığı bir oku Sultan'a göstererek "Bu oku kabileme gönderirsem 10.000 kişi daha gelir" der. Sultan aynı soruyu birkaç kere daha sorar ve nihayetinde Arslan Yabgu bir yay ve üç ok ile 100.000 atlı celp edebileceğini taahhüt eder.

Sultan Mahmud'un son defa "Daha fazlasını istersem?" diye sorması üzerine ise Arslan Yabgu "Şu oklardan birini Balhan'a göndersem 100.000, Türkistan'a göndersem 200.000 atlı gelir" cevabını verir.

"Bir yay üç okla maaşsız ve ücretsiz bu kadar orduyu emre amade edebilen bir kimsenin işini hor görmemeli" diyen Sultan Mahmud, yakınlarıyla görüş alışverişinde bulunur ve Arslan Yabgu ve maiyetini tutuklatarak Kalencer Kalesi'ne hapsedilmelerini emreder.[154]

Cesaret ve Korkaklık

Ögdülmiş'in öğütlerinden birisi de begin cesur, kahraman ve atılgan (yüreklig, alp) olmasıdır. Beg cesareti ile düşmana karşı koyar. Askerin korkusunu yenip cesaret kazanması için başındaki kumandanın kahraman ve cesur olması lazımdır. Korkaklar bile, başlarındaki cesur kumandan sayesinde cesaret bulurlar. Öyle ki aslanın baş olduğu köpekler aslan, köpeğin baş olduğu aslanlar ise köpek gibi olurlar.[155]

154 Ebu'l-Fazl Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, c. II, neşr. Said Nefîsî, Tahran 1352 (1974), s. 876-877; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih*, II. Cilt 5. Cüz (Selçuklular Kısmı), neşr. Ahmet Ateş, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999, s. 8-9; Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Kitâb-ı Râhati's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, neşr. Muhammed İkbâl-Tashîhât-ı lâzım Müctebâ Meynovî, Tahran 1333 (1955), s. 89-90; Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Tarih-i Güzîde*, neşr. Abdu'l-Hüseyin Nevâ'î, Tahran 1362 (1984), s. 427; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, neşr. Osman Turan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999, s. 12; Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr* çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, c. I (Kuruluş Devri), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000, s. 85-91.

155 "Askerler çok güçlü ancak subayları zayıfsa sonuç başkaldırmadır. Subaylar güçlü asker zayıfsa, sonuç çöküştür." (SS, s. 71)

Beg cesur, kahraman ve atılgan olmalı;
beg cesareti ile düşmana karşı koyar. (KB, b.2043)

Korkak askerin cesaret alması için,
kumandanın kahraman ve cesur olması lâzımdır.
(KB, b.2044)

Cesur insan korkakların başına geçer ve herkes ondan cesaret alır.
(KB, b.2045)

Bu söze şahit olarak, şu beyti oku; bu sözü gönlüne al ve aklına koy.
(KB, b.2046)

Arslan köpeklere baş olursa, köpeklerin her biri kendi karşısındakine aslan kesilir. (KB, b.2047)

Eğer aslanlara köpek baş olursa, o aslanların hepsi köpek gibi olur.
(KB, b.2048)

Aynı özellik kumandanda da bulunmalıdır. Kumandanın nam ve şöhret kazanıp adının yayılması için cesur, heybetli, saçı-sakalı düzgün ve mert olması gerekir. O, kötülere karşı heybetli davranarak onlara korku salmalı, yumuşak huylu kimselere ise iyi davranmalıdır.

Namlı ve şöhretli olması ve adının yayılması için, onun cesur, heybetli, saçı-sakalı düzgün ve mert insan olması lâzımdır. (KB, b.2298)

Kendisinden korkmaları için onun kötülere karşı heybetli görünmesi, sevmeleri için de yumuşak huylu kimselere iyi davranması lâzımdır.
(KB, b.2299)

Savaş, korkakların (yüreksiz) işi değildir. "Kadınlara (tişi) benzeyen korkak erlerin" savaşta yeri olamaz. Çünkü korkak kimseler orduyu bozarlar ve bunun sonucunda asker arasında fesat başlar.

O çok cesur, zeki ve aynı zamanda da mert ve geniş yürekli olmalıdır.
(KB, b.2282)

Harpte korkak kimselere lüzum yoktur; korkak insanlar kadınlara benzerler. (KB, b.2283)

Korkak kimseler orduyu bozarlar; ordu bozulursa,
askerler birbirini ifsat ederler. (KB, b.2284)

Harpte cesur yiğitler dayanmalı, düşman at salarsa, hemen
toplanmalıdır. (KB, b.2285)

Cesur yiğitler "anadan doğan hiç kimsenin ecelsiz ölmeyeceğini" bilirler. Öyleyse düşmanı görünce korkmamak, yalın hücum etmek, erkekler gibi vuruşmak gerekir.

Ölüm için, hiç şüphesiz, ecelin gelmesi lâzımdır;
eceli gelmeden, hiçbir yiğit ölmez. (KB, b.2286)

Ölümü hatırına getirmeyerek, düşmanını vuran,
yaman ve pek yürekli adam ne der, dinle. (KB, b.2287)

Anadan doğan hiç kimse ecelsiz ölmez;
düşmanı görünce, neden korkarsın? (KB, b.2288)

Düşmana yalın hücum et, erkekler gibi vuruş;
eceli gelmeyince, insan katiyen ölmez. (KB, b.2289)

Bu anlayışın Türk tarihinin erken çağlarından itibaren mevcut olduğu söylenebilir. Eski Türk kitabelerinde bu konuda çarpıcı örnekler vardır: "Kişioğlu ölmek için türemiştir."[156] Ömrü olana hiçbir ok saplanmaz, oysa vakti gelenin günleri sayılıdır. Ölmek hayatın ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilir ve uyumak, uçup gitmek (uça bartı) ya da uçmağa/cennete varmak olarak nitelendirilir.[157]

Bu, aynı zamanda haysiyet ve şeref (uvut) meselesidir. Bu yiğitlerin başında olan kumandan da haysiyet sahibi olmalı, şerefi için düşmana karşı koymalı ve intikamını almadan geri dönmemelidir. Bu

156 Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, c. III, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994, s. 96.

157 Bu konuda toplu bilgi için bkz., László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara: Türk Kültürünü Aaraştırma Enstitüsü Yayınları, 1993, s. 32; Jean-Paul Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 1999, s. 66-67; René Giraud, *Göktürk İmparatorluğu*, çev. İsmail Mangaltepe, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1999, s. 164.

şeref duygusu ile insan, düşmanını (yagı) darmadağın eder. Harpte ilk önce şerefsiz (uvutsuz) kimseler kaçar. Oysa korkak kimseler bile haysiyetini korumak için kahramanlık gösterir ve onuru için kendisini ölüme atar. Cesur kimseler (yüreklig) aynı zamanda da haysiyet sahibi (uvutlug) olurlar. Haysiyetli insanlar ise ancak vuruşarak ölürler.

Kumandan haysiyet sahibi olmalıdır; o şerefi için düşmana karşı koyar ve intikamını almadan, ondan yüz çevirmez. (KB, b.2290)

Şeref duygusu ile insan düşmanını darmadağın eder; harpte ilk önce şerefsiz kimseler kaçar. (KB, b.2291)

Korkak kimse dahi haysiyetini korumak için, kahramanlık gösterir; övülmesi için insan kendisini ölüme atar. (KB, b.2292)

Cesur dediğin haysiyet sahibi olur; haysiyetli insan ölürken, vuruşarak ölür. (KB, b.2293)

Kaynaklara yansıyan bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Türkler için savaşta ölmek bir onur vesilesi olarak değerlendirilirken, hastalanarak veya ihtiyarlayarak ölmek arzu edilmeyen bir şeydir. Tam güçlüyken ölmeyen insan, zamanla ihtiyarlar ve çöker. Gücünü kaybetmek onu endişelendirir. Aslında "iyileşemez denilen bir hastalıktır ihtiyarlık ve hiçbir hastalık ihtiyarlık kadar iyileşemez değildir". Bu yüzden birçok toplumda ihtiyarların ölüme terk edilmesi hatta belli bir yaştan sonra öldürülmesi bile bir gelenek hâline gelmiştir.[158]

Türklerde ise her ne kadar ihtiyarlık, bir hastalık gibi düşünülse ve hastalanarak ölmek bir utanç kaynağı gibi algılansa da ihtiyarlara kötü muamele gibi adet mevcut değildir. Nitekim Çin kaynaklarının naklettiği Hun kağanıyla Çin elçisi arasında geçen şu kayıtlar konuya açıklık getirmektedir:

"Han elçisi bir ara konuşurken Hunların yaşlılara değer vermeme gibi [bir] gelenekleri olduğunu söyleyince Chung-hang Yüeh, karşılığında Han elçisine: 'Han geleneklerine göre kışlaya gönderilmek üzere orduya katılan askerler [olduğunda] yakınları, kendi

158 Roux, a.g.e., s. 71-73.

arzularıyla sıcak ve kalın elbiseleri ile birlikte en iyi yiyecek ve içeceklerini giden [askerlere] vermezler mi?' diye sorar,

Han elçisi, 'Evet öyle.' diye cevap verir. Bunun üzerine Hun Kağanı şunları söyler:

'Hunların başlıca uğraşlarının savaş olduğu açıktır. Yaşlı ve zayıflar savaşamadıklarından dolayı yiyecek ve içeceklerinin en iyisini güçlü ve sağlıklı olanlara vererek kendilerini güvence altına almış olurlar. Bu yolla baba-oğul her biri karşılıklı olarak birbirlerini kollarlar. [Bu durumda], Hunların yaşlıları küçük gördüğü nasıl söylenebilir?'"[159]

Cömertlik

Begin, halkın ve askerlerin gözünde değer kazanmasının diğer bir yolu olarak da cömertlik (akılık), alçak gönüllülük (kodkı/kotkı köngül), sakin tabiatlılık ve yumuşak huyluluk (amul) gösterilmiştir.

Begin cömertliği, adını yüceltir. Bu özellik insanların onun etrafına toplanmasına, büyük ve sadık ordular oluşturmasına, mal ve servet toplanmasına ve her dileğine kavuşmasına sebep olur.

Bege cömertlik ve alçak gönüllülük lâzımdır; alçak gönüllülük ile birlikte tabiatı da sakin olmalıdır. (KB, b.2049)

Begler cömert olursa, adları dünyaya yayılır; bunların nam ve şöhretiyle üç dünya korunur. (KB, b.2050)

Etrafına üşüşerek, asker toplanır ve ordu olur; asker ve ordu ile insan dileğine kavuşur. (KB, b.2051)

Harp eden ve hayatını bununla kazanan insan ne der, dinle: ey kahraman, vur al ve aldıklarını tekrar yiğitlere ver. (KB, b.2052)

Cömert ol, bağışla, yedir ve içir; eğer malın eksilirse, tekrar vur, al ve eksileni tamamla. (KB, b.2053)

159 *Han Hanedanlığı Tarihi*, s. 1-17; ayrıca bkz., Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003, s. 113; Roux, a.g.e., s. 73; Mevlüt Bozdemir, a.g.e., s. 20-21.

Memleket iki temel üzerinde durur. Bunlardan biri som altın, diğeri kılıçtır. İkisi adeta birbirine bağlıdır.[160] Kılıçla alınan halka ve muhariplere dağıtılmalıdır. Memleketi cömertlikle muhafaza etmelidir. Begler, cömertlikle büyür. İhsanlarda bulunmak suretiyle memleketi kılıç kullanmadan sözle yönetebilir. Mal ve servet insanların yüzlerini güldürür, bozulmuş işleri yoluna koyar.

Memleketi ayakta tutan daha iki şey vardır:
biri som altın, biri de kılıçtır. (KB, b.3039)

Memleketi cömertlikle muhafaza etmelidir;
ey hükümdar, beg cömertlikle büyür.
(KB, b.3040)

Altın vere vere eli nasır tutan begler memleketi kılıç kullanmadan,
söz ile idare ederler.
(KB, b.3042)

Memleketi şu iki şey ile tanzim etmeli; ey hükümdar,
insan bu iki şey ile büyür. (KB, b.3043)

Çatılan yüzleri som altın güldürür,
bozulmuş işleri som altın yoluna koyar.
(KB, b.3044)

Bu yüzden beg, sağ eliyle kılıç sallayıp vururken, sol eli ile mal paylaştırmalı (ülese), dağıtmalıdır. Ancak altın ve gümüş, kılıç sallayarak kazanılır. Eğer hükümdar, sadece kendisi için gümüş toplarsa, etrafındaki kılıçlı yiğitler dağılacaktır. Hasis beg (saran beg) mal toplar ve hazine yapar, cömert beg (akı beg) ise bunu kılıç ile alır.

160 "Savaş alanında bulunan bin adet hafif zırhlı, bir o kadar ağır zırhlı savaş arabasının yanı sıra yüz bin zırhlı savaşçı, bu savaşçıların kilometrelerce ötedeki savaş alanına taşınmalarını sağlayacak malzeme, cephede ve cephe gerisindeki harcamalar, savaş alanında bulunacak konukların ağırlanması gibi ufak tefek gereksinimleri, zırhlara savaş arabalarına ödenecek tüm maliyeti alt alta getirip toplayacak olursanız günde en az bin külçe gümüş gerekeceğini görürsünüz. Yüz bin savaşçılık bir ordu bundan aşağı donatılamaz." (SS, s. 71)

Sağ elin ile kılıç sallar ve vururken, sol elin ile mal dağıt.
(KB, b.2069)

Kılıç nerede ise, gümüş oradadır;
gümüş nerede ise, kılıç oraya yönelir.
(KB, b.3045)

Ey hükümdar, gümüş saç, yiğit kimseler toplansın;
kendin için gümüş toplarsan, etrafındaki kılıçlı yiğitler dağılır.
(KB, b.3046)

Kılıçlı, cesur yiğit, bak, gümüşe rehindir;
toplanmış som altın kılıca feda olsun.
(KB, b.3047)

Hasis beg mal toplar ve hazine yapar, cömert beg bunu kılıç ile vura vura alır. (KB, b.3048)

Bilgili beg böyle yapmış, bilgili kişileri kendisine yaklaştırmıştır. Memleketini tanzim, halkını zengin etmiş ve halkın zenginliğini kendisine kalkan (tura kalkan) yapmıştır. Cömertlikle anılmış ve adları yaşamıştır.

Dünya beglerinden hangileri bilgili olmuş ise,
iyi nizam koyanlar ve iyilikte ileri gelenler onlar olmuştur.
(KB, b.252)

Bugün de kimler iyilik ile şöhret kazanmışlarsa,
iyilerin başında en önce onlar gelir. (KB, b.253)

Kim hakîm ve bilgili bir beg olmuş ise, o bilgili insanları kendisine yaklaştırmıştır. (KB, b.254)

O eline aldığı her işi dikkatle yapmış ve bilginin gösterdiği yolda yürüyerek, halkı idare etmiştir. (KB, b.255)

Memleketini tanzim etmiş ve halkı zengin olmuş; halkın zenginliğini *kendisine kalkan yapmıştır.* (KB, b.256)

İyi ad kazanmış, cömertlik ile şöhret bulmuştur; bil ki, cömert insan ölse bile, onun adı yaşar. (KB, b.257)

Ögdülmiş, hükümdara memleketi tanzim etme usulünü anlatırken de aynı konuya dikkat çekmektedir. Hükümdarın hazinesini açıp servet dağıtarak (üle) adamlarını sevindirmesini, bunun sonucu onların hükümdarın her arzusunu yerine getireceklerini söylemektedir.

Düşmana karşı koyan cesur kişinin "altın ve gümüş veren, düşmanını mağlup eder" dediği ifade edilerek hükümdarın, eğer her zaman üstün gelmek istiyorsa adamlarını memnun etmesi ve onlara değer verip överek şevke getirmesi öğütlenmektedir. Onlar da buna karşılık üzerlerine düşen görevleri yapacaklar, böylece hükümdarın bütün arzuları yerine gelecek ve düşman onun önünde boyun eğecektir. Adamları çok ve kalabalık olacak, onlar da bir gün hükümdar için canlarını vereceklerdir.

Hazinen çok, adamların ve askerin var;
her türlü işe yol gösteren bilgi ve akla sahipsin.
(KB, b.5478)

Hazineni aç ve servet dağıt, adamlarını sevindir;
onlar senin her arzunu yerine getirirler.
(KB, b.5479)

Düşmana karşı koyan cesur insan ne der, dinle;
altın ve gümüş veren düşmanını mağlûp eder.
(KB, b.5480)

Eğer sen her vakit üstün gelmek istersen, adamlarını memnun et ve onlara değer verip, överek, şevke getir. (KB, b.5481)

Adamlarını önce memnun et, sonra onlardan iş bekle; bütün arzuların yerine gelir; düşman önünde boyun eğer. (KB, b.5482)

Adamların çok ve kalabalık olsun, onları sevindir; onlar da bir gün senin için sevgili canlarını verirler. (KB, b.5483)

Asker ve ordu ile bu düşman kâfirini ez; gönül temizliği ile Tanrı'dan kuvvet ve başarı dile. (KB, b.5484)

Asker, ordu ve silahını kâfirlere çevir; kâfirler ile dövüşürken ölmek, ölüm değildir. (KB, b.5485)

Savaşçıların İaşesi, Tuz Ekmek

Eserde hükümdara hizmet edenlerin vazifeleri ve fedakârlıklarından bahsedilerek onların gözetilmesi gerektiğine işaret edilmiştir.

Hizmet etmek zahmetli ve ağır bir iştir; begler bunu takdir ederlerse, hizmetkâr daha çok gayret eder. (KB, b.2959)

Hizmet eden insan tenini ve canını feda eder; kulluk eden begini memnun etmek ister. (KB, b.2960)

Onlar sıcakta, soğukta, aç, tok, yaya ve çıplak hâlde, kılıç, balta ve ok darbelerine maruz kalırlar; ey hükümdar, bunu bil. (KB, b.2961)

Onlar öne, arkaya, sağa ve sola giderler; oralarda beglerini huzura kavuşturmak için, zahmet çekerler. (KB, b.2962)

Onlar düşmana karşı ön safta bir silah vazifesi görürler; begin yaşaması için kendilerini ölüme atarlar. (KB, b.2963)

Bu şekilde beginin huzurunu diler ve geceyi gündüze katarak, zahmet çekerler. (KB, b.2964)

Bu hizmetleri için beg onların hakkını ödemeli; onlara şefkatle muamele etmelidir. (KB, b.2965)

Bu hizmetkârlar içerisinde özellikle sıcakta, soğukta, aç, tok, yaya ve çıplak hâlde, kılıç, balta ve ok darbelerine maruz kalan harpçi/savaşçılar, her zaman silah taşıyan, düşmanı vuran ve zafer kazanan kimse olarak tarif edilmiş ve onların tuzu ekmeği (tuz etmeki) ve yemeklerinin, at, elbise ve silahlarının bol olması belirtilmiştir.

Harpçi her vakit silah taşıyan kimsedir; o düşmanı vurur ve zafer kazanır. (KB, b.2316)

Onun tuzu-ekmeği ve yemeği bol, atı, elbisesi ve silahı da buna denk olmalıdır. (KB, b.2317)

İnsanın adını tuz ekmek, yiyecek ve içecek dünyaya yayar; bu hayatın devası yiyecek ve içecektir. (KB, b.2318)

Hanın meşhur şahsiyeti ne der, dinle; ey insanların kutlusu, tuzun ekmeğin bol olsun. (KB, b.2319)

Adının namlı ve şöhretli olmasını dilersen, başkalarına tuz ekmek yedir; yaşamak dilersen, yine aynı şeyi yap. (KB, b.2320)

İnsanlık yapan, itimat kazanan ve cömert olan insana, tuz ekmek hakkı diye, askerler bunun hakkını öderler. (KB, b.2321)

Burada savaşçılara verilen şeylerin "tuz ekmek hakkı" olarak ifade edilerek savaşçıların bunu unutmayacakları ve tuz ekmek hakkını ödemek için ellerinden geleni yapacaklarının belirtilmesi dikkat çekicidir. Nitekim Türk kültüründe büyük yeri olan "tuz ekmek hakkı" tabiri, hemen her dönemde son derece önemli bir anane olmuştur.[161] Tuz ekmek hakkıyla ilgili kaynaklara yansıyan örneklerden birinde Celâleddin Hârezmşâh, 1228 tarihli Gürcistan Seferi sırasında Gürcü kuvvetleriyle beraber Hârezmşâh ordusunun karşısına çıkan Kıpçaklara tuz ekmek göndererek daha önce aralarında bulunan tuz ekmek hakkını hatırlatmış, bunun üzerine Kıpçaklar, derhal savaş meydanını terk etmişlerdir.[162]

Ganimet ve Yağma

Savaşçılar için en önemli motivasyon unsurlarından birinin ganimet olduğu muhakkaktır.[163] *Kutadgu Bilig*'de de bu konuya dikkat çekilmiş ve bir begin rahata kavuşması için halka kanun vermesinin yeterli olmadığı, onların mal ve servetini koruması gerektiği vurgulanmıştır. Beg, kılıç ve baltayı kendisine ve memleketine muhafız

161 Tuz ekmek hakkı tabiri hakkında geniş bilgi için bkz., Şükrü Elçin, "Tuz Ekmek Hakkı Üzerine", *Reşit Rahmeti Arat İçin*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966, 164-171; Salim Koca, *Selçuklularda Ordu ve Askerî Kültür*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2005, s. 202-204.

162 Bkz., Aydın Taneri, *Celâlü'd din Hârizmşâh ve Zamanı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1977, s. 50; Koca, a.g.e., s. 204.

163 "Düşmanı yok etmek istiyorsak askerimizi kızıştırmamız gerekir. Bu da alınacak ganimetlerin asker arasında paylaştırılması ile yapılır." (SS, s. 47)

yapmalıdır. Zira kılıç kımıldadığı müddetçe düşman kımıldayamaz. Eğer kılıç kınına girerse begin huzuru kaçar. Öyleyse sevinç içinde yaşamak, zahmet görmek istemeyen bir begin dikkat etmesi gereken işlerden biri, kılıç tutanları veya askerleri memnun etmektir.

Herhangi bir beg halka kanun vermez, halkı korumaz ve halkın serveti kapanın elinde kalırsa (KB, b.2136)

O halkın içine ateş atmış olur; memleketi bozulur ve hiç şüphesiz, begliğin temeli yıkılır. (KB, b.2137)

Hangi beg askerini memnun etmezse, kılıç da kınından çıkmaz. (KB, b.2138)

Begler kılıç ile memleketlerine hâkim olurlar; kılıçsız, gafil beg memleketine sahip olamaz. (KB, b.2139)

Kılıç ile balta memleketin bekçisidir; halkın başında bulunan, kılıç sayesinde memleketler ele geçirir. (KB, b.2140)

Dünyayı elinde tutan, kılıç ve balta ile düşmanını yenmiş olan ne der, dinle: (KB, b.2141)

Ey memlekete hâkim olan, onu muhafaza etmeli; zehir yiyen kimse bunu gaflet yüzünden yer. (KB, b.2142)

Ey kudretli, kılıç ve baltayı kendine muhafız yap; kılıç bekçi olursa, beg rahata kavuşur. (KB, b.2143)

Kılıç kımıldadığı müddetçe düşman kımıldayamaz; kılıç kınına girerse, begin huzuru kaçar. (KB, b.2144)

Ey beg, kılıç kullananı her vakit memnun et ve böylece kendin de daima sevinç içinde yaşa ve zahmet yüzü görme. (KB, b.2145)

Kumandan bütün arzusunu kılıcı ile istemeli, vurmalı, almalı, elde ettiği ganimet ve zenginliği askerine ve halkına dağıtmalı ve böylelikle şöhretini büyütmelidir. Etrafına toplanan mert yiğitleri, silah arkadaşlarını yedirip içirmeli, giydirip kuşatmalıdır. Onlara çok at, koşum, köle ve cariye ihsan etmelidir ki, ona güvensinler ve onun için tatlı canlarını feda edebilsinler.

O bütün arzusunu kılıcı ile istemelidir; vurmalı, almalı, vermeli ve böylelikle şöhretini büyütmelidir. (KB, b.2279)

Silah arkadaşlarını yedirip içirmeli ve giydirip-kuşatmalı; onlara çok at, koşum, köle ve cariye ihsan etmelidir. (KB, b.2280)

Böyle olursa, onun etrafına mert yiğitler toplanır ve tatlı canlarını feda ederek, cesetlerinden dağlar ve kayalar meydana getirirler. (KB, b.2281)

Görüldüğü gibi eli açık ve cömert olmak, bir yandan hükümdar ve kumandanın asker toplayabilmesi, diğer yandan ise bu askerin beg ve kumandana sadakat ve özveriyle bağlanabilmeleri için şart olarak görülmektedir. Burada savaş sonunda elde edilen mal/ganimetin yine halka ve askerlere dağıtılması, hatta "eksilen malın savaş ganimetiyle tamamlanması" yoluna gidilmesi, savaşın ekonomik bir faaliyet olarak önemine de işaret etmesi bakımından dikkat çekicidir.[164]

Cesur, gözü pek olan insan için mal eksik olmaz; akdoğan için derem eksik olmaz. (KB, b.2054)

Kılıç, balta, ok, yay ile kuvvet ve cesaret varken, yiğit adam mal için endişe etmelidir. (KB, b.2055)

Kılıç nerede ise, gümüş oradadır; gümüş nerede ise, kılıç oraya yönelir. (KB, b.3045)

Bununla beraber bu ifadelerden Türk savaş ve savaşçılık geleneğinin koşulsuz bir yağma geleneğine sahip olduğu düşüncesi çıkarılmamalıdır. Nitekim göçebe/yarı göçebe toplumlardaki savaşçılık mefhumunun, yerleşik toplumlardaki savaş olgusundan farklı niteliklere sahip olduğu araştırmacılar tarafından ortaya koyulmuştur. Savaş, göçebe toplumlar için güçlülüğün kanıtlanmasından çok yaşamın sürdürülmesi için yapılan bir faaliyettir ve onlara önemli bir geçim kaynağı oluşturur. Dolayısıyla göçebe Türk toplulukları için

164 "Yağmalamada ganimeti askerleriniz arasında bölüştürün. Yeni yerleri fethettiğinizde de askerlerinizin faydalanacağı imkânlar yaratın." (SS, s. 62)

savaşın ekonomik boyutunun da önemi büyüktür. Buradan hareketle bazı yazarlar Türkler için savaşı "bir üretim kaynağı, gelir genişlemesi" olarak değerlendirmişlerdir. Bu yüzden göçebe saldırganlığını anlaşılmaz bir barbarlık güdüsüyle, ilkel bir "öldürme eğilimi"yle veya "savaş severlik"le açıklamak yerine somut ve anlaşılabilir koşulların güdümlediği davranış olarak yorumlamak daha makul olacaktır.[165]

Buna ilave olarak Çin kaynakları, Hun adetlerine göre (barış zamanlarında) kılıcı kınından bir ch'ih (23,1 cm) kadar çekenin cezasının ölüm olduğunu kaydetmişlerdir ki,[166] bu kayıt, Türklerdeki savaşçılığın koşulsuz, sınırsız ve ilkel bir öldürme eğilimi veya savaş/ölüm severlikle izah edilemeyeceğinin bir göstergesidir. Bu noktada, dinler tarihi bakımından da ilk şiddet örneği olarak bilinen Habil-Kabil mücadelesinde de şiddete başvuranın çiftçi/yerleşik Kabil olması dikkat çekicidir.

Kutadgu Bilig'de de halkın (budun) sadece mal dağıtma (ülüş) ile zenginleştirilemeyeceğine işaret edilerek asıl önemli olanın, iyi kanunlarla (törü) halkı korumak ve ülke zenginliğini artırmak olduğu vurgulanmıştır.

Bunlardan biri halkın hakkı olan kanun, diğeri de hizmette bulunanlara dağıtılan gümüştür. (KB, b.2133)

Kanun himayesinde halk sevinç içinde yaşamalı ve parayı görerek, hizmet edenlerin de yüzleri gülmelidir. (KB, b.2134)

Bu iki zümre begden memnun olursa, memleketi ve idaresi düzene girer; beg huzura kavuşur. (KB, b.2135)

Herhangi bir beg halka kanun vermez, halkı korumaz ve halkın serveti kapanın elinde kalırsa, (KB, b.2136)

O halkın içine ateş atmış olur; memleketi bozulur ve hiç şüphesiz, begliğin temeli yıkılır. (KB, b.2137)

165 Bozdemir, a.g.e., s. 12; Jozsef Deér, "İstep Kültürü", Macarcadan çeviren Şerif Baştav, *Makaleler*, c. III, yay. haz. E. Semih Yalçın-Emine Erdoğan, Ankara: Berikan Yayınevi, 2005, s. 47. İlkel-göçebe toplumlarda şiddet ve savaş eğilimi hakkında bkz., Fromm, İnsandaki Yıkıcılığın Kökeni *I*, s. 195.

166 *Han Hanedanlığı Tarihi*, s. 8.

Diğer yandan mal ve hazine toplamanın sebebini "Memleket tutmak için çok asker (köp er) ve orduya (sü); bu askeri beslemek için ise çok mal ve servete ihtiyaç vardır" şeklinde açıklanmıştır. Bunun yanında mal ve hazine gelirlerinin sadece savaş sonucunda elde edilmediği de aşikârdır. Eserde yer alan "Bu malı elde etmek için, halkın zengin olması gerekir. Halkın zengin olması için de doğru kanunlar (tüz törü) konulmalıdır" ifadeleri, mal toplama işinin sadece savaşla yapılmadığı, halkın zenginliğine de bağlı olduğu ve bu zenginlik için de temel şart olarak kanunun yani adil yönetimin[167] görüldüğünü ortaya koymaktadır.

Dünya hâkimi hakîm beg niçin hazine toplar; asker nerede ise, oradan hazır hazine alır. (KB, b.2156)

Memleket tutmak için, çok asker ve ordu lâzımdır; askeri beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır. (KB, b.2157)

Bu malı elde etmek için, halkın zengin olması gerektir; halkın zengin olması için de doğru kanunlar konulmalıdır. (KB, b.2158)

Ordu İşleri ve Siyaset

Eserde değinilen bir husus da kumandanın siyaset bilgisine sahip olması ve bunu kötülere karşı kullanmasıdır. Nitekim ordu işi siyasete bağlı olup, ordunun başsız kalmaması için siyaset tatbik edilmesi şarttır. Eğer ordunun başında iyi bir kumandan varsa, asker birbirine bağlı kalır. Buna karşılık başında iyi bir kumandan bulunmayan ordudan ümidi kesmek gerekir. Çünkü o ordunun galip gelmesi mümkün değildir.[168]

167 Türk devlet anlayışında adaletin (törü) yeri ilk dönemlerden itibaren en önemli unsurlardan biri olarak dikkat çekmektedir. Orhun Abideleri'ndeki "il törü" ifadesi devletle adalet arasında kurulan ilişkinin en çarpıcı örneğidir. Nitekim Orhun Abideleri'nde "töre/törü kelimesi" 11 yerde geçmekte ve bunun 6'sında "il" kelimesi ile birlikte kullanılmaktadır.

168 "Askerler çok güçlü ancak subayları zayıfsa sonuç başkaldırmadır. Subaylar güçlü asker zayıfsa, sonuç çöküştür." (SS, s. 71)

Ordu kumandanı siyaset etmesini bilmeli;
ordu işi siyasete bağlı olur. (KB, b.2300)

Siyaset tatbik edilirse, ordu başsız kalmaz;
ordu başlı olursa, asker birbirine bağlı kalır. (KB, b.2301)

Hangi ordu başsız kalırsa, onu bırak; o ordu bozulur;
ey hükümdar sen çok yaşa. (KB, b.2302)

Kötülere haşmet ve siyaset, iyilere ise, daima hürmet lâzımdır.
(KB, b.2303)

Hile

Hile ise düşmana karşı kullanılacak ve ona ölüm getirecek en önemli iki silahtan biri olarak değerlendirilmiştir (diğeri ise ihtiyatlılık).[169]

Düşmanı vurmak için, şu iki silah kullanılmalıdır;
bu iki silah düşmana ölüm getirir. (KB, b.2355)

Her şeyden önce düşmana karşı hile ve hud'aya başvurulmalıdır;
bu hile ağına düştüğü için, utancından düşman yüzünü kızartsın.
(KB, b.2356)

Kumandanda bulunması gereken dört özellikten biri olarak nitelendirilen hileyle ilgili "çaresini bulan kimseye, aslan bile baş eğer" denerek,[170] bir kumandanın yeri gelince kırmızı tilki gibi hilekâr

169 "Tüm savaşlar aldatmacalara ve şaşırtmaya dayanır." (SS, s. 45); "Savaşın en önemli sanatlarından biri olan aldatmaca, taktik manevra yeteneği ile doğru orantılıdır. Düşman sizi karşısında beklerken uzun dolambaçlı yolları takip ederek düşmanın arkasına geçip, düşmanı beklemediği anda vurarak amaca ulaşmak taktik manevralardan başka bir silahla yapılamaz." (SS, s. 61); "Aldatmaca sanatını en iyi bilen zafere ulaşacaktır. Bu da manevra sanatıdır." (SS, s. 62)

170 "Savaş için en güçlü olduğunuzda kendinizi güçsüz göstermeli, kuvvetlerinizi harekete geçirirken hareketsizmiş gibi durmalı, düşmana yaklaştığınızda uzakta olduğunuz izlenimi vermeli, uzakta olduğunuzda ise düşmanın burnunun dibinde olduğunuza düşmanı inandırmalısınız... Düşmanı yanıltacak yemler kullanın. Düzeninizi, kontrolünüzü yitirmiş gibi yapıp düşmanı kandırın, vurun." (SS, s. 45)

olması gerektiği, deve aygırı gibi kin ve öç gütmesi, hile ve kurnazlık yollarını bilmesi gerektiği belirtilmiştir.

Dördüncüsü hile ve kurnazlık yollarını bilmelidir; çaresini bulan kimseye aslan bile baş eğer. (KB, b.2327)

(Kumandan) aynı zamanda, kırmızı tilki gibi, hilekâr olmalı; deve aygırı gibi, kin ve öç gütmelidir. (KB, b.2312)

Askerin Sayısı, Çokluğu, Azlığı ve Seçme Askerin Önemi

Ögdülmiş, kumandanın askerin çokluğundan (öküş er) ziyade seçme olmasına (ördüm er) ve silahının tam ve iyi olmasına dikkat etmesi gerektiğini söylemektedir. Bu konuda "tecrübeli harp adamının" on iki bin kişilik bir ordunun büyük bir kuvvet olduğunu söylemesine karşılık, "ordular mağlup etmiş olan kahraman adam"ın "Benim için dört bin asker, tam bir ordudur" sözü verilmiş ve kalabalık ordunun yayılınca içten karışabileceği, nizama sokulamayabileceği, dolayısıyla kötü bir durumun ortaya çıkabileceği ifade edilmiştir.[171] Az ama seçkin ve tam teçhizatlı ordularla, kalabalık ordulardan daha başarılı neticeler alınabileceği vurgulanmıştır.

Çok adama lüzum yoktur, fakat asker seçme olmalı; asker seçme olduğu gibi, onun silahı da tam olmalıdır. (KB, b.2332)

Kalabalık asker ve ordu başsız olur; bu başsız asker ve ordu cesaretsiz olur. (KB, b.2333)

Tecrübeli harp adamı kıyas etmiş ve on iki binlik ordunun büyük bir kuvvet olduğunu söylemiştir. (KB, b.2334)

Ordular mağlûp etmiş olan kahraman adam, "Benim için dört bin asker tam bir ordudur" demiştir. (KB, b.2335)

Kalabalık ordu yayılınca, içinden karışır; nizama sokulamaz, kötü bir durum hâsıl olur. (KB, b.2336)

171 "Muzaffer bir ordunun karşısına çıkacak bir toplama ordunun ağırlığı, demir güllenin karşısında kefeye konacak bir buğday tanesi kadardır." (*SS*, s. 53)

Şöhretli, cesur ve kahraman yiğit, "Orduda seçme ve iyi silahlı yiğitler lâzımdır" demiştir. (KB, b.2337)

Adı dünyaya yayılmış meşhur harp adamı ne der, dinle; bu sözü dinle ve ona göre hareket et. (KB, b.2338)

Çok asker isteme, seçme asker iste; askerin seçkin ve tam teçhizatlı olmasını iste. (KB, b.2339)

Az sayıda ve muntazam bir ordu çoğa nispetle, daha iyidir; çok kimseler çok askerle bozguna uğradılar. (KB, b.2340)

Ordunun Bölümleri

Ordu düzeni ile ilgili olarak da kumandanın, düşmana karşı koyacak esas kuvvetleri etrafında bulunması öğütlenmiştir. Bu esas kuvvetlerin dışında öncü (yezek) ve keşif kollarının (tutgak)[172] belirlenmesi, ihtiyatın elden bırakılmaması ve kumandanın göz ve kulağını uzaklara çevirmesi (saklap) hatırlatılmaktadır. Çıkartılan keşif kolu/öncü kuvvetlerin (yezek) karşılaştığı düşman öncü kuvvetleri (tutgak) eğer sayıca fazla ise ve eğer düşmana saldırmak icap ederse, bu kuvvetlerin geri dönüp hücum etmesi öğütlenmektedir.

Asıl kuvvetler ve öncü keşif kolları dışında bir de dikkatli bir şekilde hazırlanmış muhafız alayının (yortuğ)[173] teşkil edilmesi söylenmektedir. Harekât esnasında da bu kuvvetlerin düzenli hareket etmesi ne geride ve ne de ileride bulunmamalarına dikkat çekilmiştir. Alemdârın (alem başlar er) harekâtı dikkatli takip etmesi[174] ve

172 DLT, I/467.

173 DLT, III/42.

174 "Ordu Yönetim Kitabı der ki; savaş alanında söylenen söz fazla ileri gitmez. Davul ve kösler bu yüzden gereklidir. Cisimler de kolay, kolay görülemez." (SS, s. 62); "Bayrak ve flamalar da bu yüzden gerekir. Bayrak, flama, boru ve kösler askerlerimizin kulaklarını, gözlerini bir nokta üzerinde yoğunlaştırabilmenin, askeri bir bütün haline getirmenin araçlarıdır... Bu şekilde tek gövde haline gelmiş bir ordunun karşısında ilerlemek en büyük cesareti bile aşar, gerilemek ise olanaksızlaşır. Büyük kitleleri yönetme sanatı işte budur... Gece savaşında, ateş ve davul işaretlerini, gündüz savaşlarında ise bayrak ve flama işaretlerini ordunun gözünü kulağını etkilemekte kullanın. Ordunun

düşmana hücum edecek askerden hiçbirinin dışarıda kalmaması gerektiği söylenmektedir.

Ordu kumandanı düşmana karşı harekete geçerken, düşmana karşı koyacak esas kuvvetleri etrafında bulundurmalıdır. (KB, b.2341)

Öncü ve keşif kollarını seçip ayırmalı; ihtiyatlı olmalı, göz ve kulağını uzaklara çevirmelidir. (KB, b.2342)

Keşif kolu gidip, düşmanın kalabalık öncü kuvvetleri ile karşılaşınca, eğer düşmana saldırmak icap ederse, geri dönüp hücum etmelidir. (KB, b.2343)

Askerî tanzim ve tertip ile muhafız alayını teşkil etmeli ve hiç kimse geride kalmamalı veya öne geçmemelidir. (KB, b.2344)

Konak yerlerini ve muhafız alayını düzenlemesini iyice bilmeli; askerden nöbetçiler tayin etmeli ve bunlar da çok uyanık durmalıdır. (KB, b.2345)

Alemdâr harekâtı iyice takip etmeli, düşmana hücum edecek askerlerden kimse hâriç kalmamalıdır. (KB, b.2346)

Karargâh ve Konak Yerlerinin Belirlenmesi

Ögdülmiş, karargâh yerinin (toy+uğ)[175] belirlenmesinin önemine dikkat çekerek karargâh kurarken çok dikkat etmesi gerektiğine, öncü kuvvetler (yezek) aracılığıyla bölgenin otunun ve suyunun iyice incelenmesine işaret etmiştir.[176]

---

ruhu sabah keskindir; öğleyin bayrak sallanmaya başlar; akşamsa aklı kampa dönmektedir. Bayrak ve flamaları düzenli, sakin, güvenli gözüken bir orduya saldırmaktan kaçınmak koşulları değerlendirme sanatıdır." (SS, s. 63); "Kampta kargaşa varsa komutanın otoritesi zayıftır. Bayraklar, flamalar aşağı yukarı hareket ediyorsa askerin içine fitne düşmüştür." (SS, s. 68)

175 DLT, III/141. "Ordu kurağı, ordu karargâhı. Bu sözden alınarak 'han-ı toy' da denir ki 'hakanın ordu kurduğu yer' demekdir. Bunu Oğuzlar bilmezler."

176 "Önceden uçurumlarını, bataklıklarını, dağlarını, ormanlarını, tuzaklarını bilmediğimiz topraklardan bir orduyu geçirmek akıl işi değildir. Yöresel kılavuzlar kullanmadan doğanın olanaklarını avantaja çeviremeyiz." (SS, s. 62)

Ayrıca korunmaya elverişli sağlam bir yer (berk yirig) seçilmeli ve askeri toplu bir hâlde bulundurarak uzaklaşmalarına mâni olunmalıdır. Karargâhın kurulması ve korunmasında en önemli husus kumandanın uyanık ve ihtiyatlı olmasıdır (usal). Aksi takdirde düşmandan baskın yenmesi (basım) ve ordunun zarar görmesi kaçınılmazdır.[177]

Karargâh kurarken, çok dikkat etmeli ve mahfuz bir yer seçmeli;
askeri toplu bir hâlde bulundurarak, uzaklaşmasına mâni olmalıdır.
(KB, b.2347)

Öncü kuvveti ile düşmanın yakınlarına sokulmalı;
otuna ve suyuna iyice dikkat ederek, karargâh kurmalıdır.
(KB, b.2349)

Kumandan ihmalkâr olmamalı ve çok uyanık bulunmalıdır;
o ihmalkâr olursa, düşmanın baskınından zarar görür.
(KB, b.2348)

Aynı şekilde konak yerlerinin (tüşün)[178] belirlenmesi ve bunlar için muhafız alaylarının (yortuğ) oluşturulmasının da önemine dikkat çekilmiştir. Buralarda askerden nöbetçiler/gözcüler (sakçı)[179] tayin edilmeli ve bunların çok uyanık olmaları gereklidir.

Konak yerlerini ve muhafız alayını düzenlemesini iyice bilmeli;
askerden nöbetçiler tayin etmeli ve bunlar da çok uyanık durmalıdır.
(KB, b.2345)

177 Bu konuda Sun-Tzu şöyle demektedir: "Zor koşullar altındaki yerlerde kamp yapma. Yüksek yolların birleştiği yollarda müttefiklerinle işbirliği yap. Tehlikeli pozisyonlar olan ücra yerlerde oyalanma. Kuşatma altında strateji değiştir." (s. 64)

178 DLT, I/330. "'Tüş', eğlek, durak, yolculukta dinlenecek yer ve konulacak zaman anlamındadır."

179 DLT, I/333, 471. "Nöbetçinin, bekçinin, gözcünün kaleyi ve atı koruyabilmek için uyanık olmasını emreden söz de 'sak sak'tır."

Kılavuz, Yerçi ve Keşif Kolları (Yezek, Yelme)

Ordunun hareketi ile konak ve karargâh yerlerinin belirlenmesinde, "çok gezmiş görmüş", bölgenin coğrafî özelliklerini bilen kişilerden faydalanıldığı şüphesizdir. Türklerde bu işi yapan kimselere "kılağuz" veya "yirçi/yerçi" denildiği anlaşılıyor.[180] Ancak konunun askerî boyutu göz önüne alınacak olursa, bunların -en azından bir kısmının- yüksek askerî bilgi ve idarî tecrübeye sahip oldukları muhakkaktır.

İşte bu askerî kılavuzlara "yizek/yezek" deniyordu.[181] Nitekim Dîvân'da "yizek/yezek"in "askerin önde giden bölüğü, öncül"ü olduğu[182] ve bunların "düşmandan kimse var mı diye her tarafı dolaştıkları"[183] söylenmektedir.[184] Ancak bunların kılavuzluk görevlerinin öncelikli olduğu ve Türklerde öncü kuvvet, keşif kolu veya süvarisi olarak görev yapan "yelme"lerden[185] farklı oldukları unutulmamalıdır. Bunlara ek olarak biraz ileride bahsedeceğimiz haber alma ve istihbarat amacıyla kullanılan görevlilerin de konak ve karargâh yerinin belirlenmesinde etkili oldukları düşünülebilir.

İstihbarat ve Casusluk (Dil Yakalamak)

Ögdülmiş, istihbarat ve casuslukla ilgili de öğütlerde bulunmuştur. Zira hükümdar ve kumandanları savaşta başarıya götüren en önemli unsurlardan birinin istihbarat olduğu muhakkaktır.[186] Bunun için

180 Tonyukuk Yazıtı, Birinci Taş (D6); aynı yazıt (K2); DLT, III/30 ("usta kılavuz" manasında "yorçı" kaydedilmiş).

181 Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1973, s. 122, 141; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Ankara: Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, 1998, s. 654-655.

182 DLT, III/18, III/88.

183 DLT, III/88.

184 Genç, Karahanlı Devlet Teşkilatı, s. 205-207.

185 Tonyukuk Yazıtı, Birinci Taş (K10).

186 "Bilge hükümdarla, iyi bir komutanın normal askerlere oranla kolaylıkla savaş kazanıp, zafere ulaşması istihbarata bağlıdır. Bu istihbarat ruh çağırmakla gelmez. Tecrübe ya da hesaplamayla da üretilemez. Düşmanın durumu ancak başka insanlardan öğrenilebilinir." (SS, s. 83) "Ordunun casusluk kanadını en

ilk olarak "öncü kuvvetler (yezek) ile düşmanın yakınlarına sokulmalı ve onun hakkında bilgi edinmelidir. Eserde düşman hakkında bilgi verecek birini ele geçirmek "dil yakalamak" olarak zikretmiş ve dil yakalamaya gayret edilerek (til algu) düşmanın durumu hakkında bilgi alınması öğütlenmiştir.[187]

Buna karşılık kendisi dil yakalatmamalı (til içgınmasa) ve ordunun durumu, sayısı ve taktikleri hakkında düşmanın bilgi edinmesi engellenmelidir.[188] Ordu, düşman ordusu hakkında alınan bilgiye göre tanzim edilmelidir.[189]

Öncü kuvveti ile düşmanın yakınlarına sokulmalı; otuna ve suyuna iyice dikkat ederek, karargâh kurmalıdır. (KB, b.2349)

Askerini çok iyi gözetmeli ve dil yakalatmamalıdır; askerinin az veya çok olduğundan düşman haberdar olmamalıdır. (KB, b.2350)

Daha önce dil yakalamağa gayret etmeli ve bu dilden düşmanın durumunu öğrenmeğe çalışmalıdır. (KB, b.2351)

Sonra işini, alınan malûmata göre, tanzim etmelidir; ya düşmanın boynu kesilir yahut başı ezilir. (KB, b.2352)

Böyle hareket etmek ihtiyatlılık ve uyanıklık olur; harpte kim ihtiyatlı davranırsa, o muvaffak olur. (KB, b.2353)

---

iyi kullanan hükümdar bilge hükümdar, en iyi değerlendiren komutan ise usta komutandır. Casusluk sonuç getirir. Ordunun harekâttaki başarısı casusların becerisi ile orantılıdır." (SS, s. 85)

187 "Beş tür casus kullanılır: yöresel casuslar, iç casuslar, devşirme casuslar, hükümlü casuslar ve hayatta kalan casuslar. Bu beş tür casusun hepsi bir arada kullanıldığında gizli istihbarat sistemini kimse ele geçiremez. Buna, "İplerin Kutsal Kullanımı" denilir. Bu güç her hükümdarın en kıymetli kaynağıdır." (SS, s. 83-84)

188 "Zafere yönelik taktik uygulamalarınızın düşman tarafından önceden anlaşılmaması için gerekli gizlilik tedbirlerini alın." (SS, s. 45); "Düşmanın aramıza gönderdiği casuslar tespit edilip, rüşvetle kandırılmalı, ele geçirilip, rahat edecekleri yerlerde tutulmalıdır. Böylece onları kendi saflarımıza çekip devşirme casus yaparak kendi hizmetimizde kullanabiliriz." (SS, s. 84)

189 "Casusların raporlarını anlamak ve doğruluğundan emin olmak için ince zeka seviyesi gerekir." (SS, s. 84)

Kaynaklarda geçen terim ve kavramlardan Türklerde istihbaratla ilgili kurumların ilk Türk devletlerinden itibaren mevcut olduğu anlaşılmaktadır.[190] Nitekim *Kutadgu Bilig*'de geçen "dil/tıl/til yakalamak" tabirine, Orhun Abideleri'nde de rastlanmaktadır.[191] "Tıl" ifadesi Talat Tekin tarafından "düşman hakkında bilgi, gözcü, haberci",[192] Hüseyin Namık Orkun tarafından birincide "dil haberi", ikincide "haberci",[193] Bahaedin Ögel ve Muharrem Ergin tarafından ise "haberci, casus, düşmandan yakalanan esir"[194] olarak tercüme edilmiştir. Dîvânu Lügati't-Türk'te de "tıl", "düşmanın durumunu öğrenmek için yakalanan adam, çaşıt, casus" olarak kaydedilmiştir.[195]

Kaynaklarda istihbarat ve haber alma işini yapanlara "tıgrak"[196] ve "küreğ/körüg",[197] habercilere "sab(v)çı"[198] ve devlet

190 Ayrıntılı bilgi ve değerlendirme için bkz., Hamit Pehlivanlı, "Eski Türkler ve Selçuklularda İstihbaratçılık", *Türkler*, Ankara 2002, V, 279-285; aynı yazar, "Büyük Selçuklularda İstihbaratçılık", *Bilge* 27 (2000): 31-35.

191 Abidelerde "tılığ" ifadesine iki yerde tesadüf edilmektedir. Bunlardan ilkinde "Düşman gelir ise görünüp gelir; gelmez ise tılığ haberlerini alarak oturun" denmektedir (Tonyukuk Yazıtı, Birinci Taş, K8). İkincide ise "Tılığ getirdiler. Yarış ovasında yüz bin asker toplandı, der" şeklinde geçmektedir (aynı yazıt, İkinci Taş, B1). Bu kayıtların tercümelerinde farklılık olduğu görülüyor. Biz burada Talat Tekin'in tercümesini esas aldık.

192 Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, İstanbul: Simurg Yayınevi, 1998, s. 91, 89, 111.

193 Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, c. I, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1936, s. 111, 112.

194 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 370, 654; Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 58, 132.

195 DLT, I/336, III/134. Düşmanın durumunu öğrenmek üzere adam yakalamak da "tıl tut(-mak)" şeklinde kaydedilmiştir.

196 DLT, III/65; Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, s. 654.

197 "Küre" kaçmak anlamındadır (DLT, III/263). Talat Tekin, Orhun Yazıtları'ndaki ilgili kelimeyi "küreg" olarak vermiş ve düşman hakkında haber veren "küreg"leri kaçak olarak tercüme etmiştir (Tekin, a.g.e., s. 107); Muharrem Ergin ise, "küregü" kelimesini disiplinsizlik itaatsizlik, kaçaklık, kaçış olarak vermekle beraber, ilgili kelimeyi casus, haberci, gözcü anlamında "körüg" olarak vermiştir (Ergin, a.g.e., s. 122). Ögel de aynı anlamda olmak üzere "körüg" olarak kaydetmiştir (Ögel, a.g.e., s. 654).

198 DLT, III/154, 441.

aleyhine çalışan düşman casuslarına ise "*çaşıt*"[199] denildiği bilinmektedir.[200]

Ayrıca gerekli yerlere erken haber almayı sağlayan, içinde daimî nöbetçilerin bulunduğu gözetleme kuleleri (kargu-karguy) inşa edildiği, bu kulelerde düşman geldiği zaman ateş yakılarak herkesin hazır bulunmasının temin edildiği görülmektedir.[201]

Savaş Öncesinde Barış Teklif Etme

Ögdülmiş, düşman askerinin çok olması durumunda savaşa acele edilmemesi ve ona göre tedbir alınmasını,[202] anlaşmak (yaraşgu) imkânı varsa önce bu yolun denenmesini tavsiye etmektedir.

Eğer düşmanın askeri çok ve seninki daha az ise,
savaşa acele etme ve ona göre tedbir al.
(KB, b.2359)

Anlaşmak imkânı varsa, onunla anlaş; yok ise,
zırhını giy (yarıklan), düşmana sıkı-sıkı yapış ve güreş.
(KB, b.2360)

Başka bir yerde de düşmana karşı başarı elde etme imkânı yoksa elçi gönderilerek (yalavaç) sulh teklifinde bulunulması, düşmanın sözle oyalanması ve bu esnada da hazırlık yapılması gerektiği söylenmiştir.

---

199 Pehlivanlı, "Eski Türklerde ve Selçuklularda İstihbaratçılık", s. 279.

200 Sun-Tzu beş tip casustan bahseder: 1-Yöresel casuslar: Bir bölgede yaşayan kişilerden haber alma. 2- İç casuslar: Düşman subaylarının kullanımı. 3- Devşirme Casuslar: Ele geçirilip düşman aleyhine kullanılan düşman casusları. 4- Hükümlü ya da Ölü Casuslar: Düşmanı yanıltmak amacıyla çeşitli davranışlara yönlendirilip sonra da bizim casuslarımızca düşmana bilinçli olarak bildirilen casuslar. 5- Yaşayan Casuslar: Düşman kampından haber getirmeyi başaran casuslar." (s. 84)

201 Tonyukuk Yazıtı, Birinci Taş, (K10); aynı yazıt, İkinci Taş, (D3); DLT, I/426.

202 Bu konuda Sun-Tzu şöyle demektedir: "Düşmanın her cenahı güvenli ise düşman saldırısına hazırlanın. Sizden güçlü ise uzak durun." (s. 45)

Eğer sen galebe çalmak için imkân bulamazsan, elçi göndererek, sulh yapmağa çalış. (KB, b.2362)

Sözle oyala, sulh ol, kendini koru ve savaşa acele etme; işte bu kadar. (KB, b.2363)

Düşmanı Tedirgin Etme ve Baskın Verme

Ancak bu sırada gayretli olmak, düşmanı rahat bırakmamak gereklidir.[203] Hatta şartların uygun olması halinde gece baskını (bas kiçe) yapılmasını önerir.[204] Böylece gece karanlığı içinde kuvvetinin az veya çok olduğu fark edilmeyecektir.

Gayret et, düşmanı rahat bırakma, mümkün ise, gece baskını yap; gece karanlığı içinde kuvvetinin az veya çok olduğunun kim farkına varacak. (KB, b. 2361)

Savaşı Uzatmamak

Eserde savaş esnasında yapılacaklarla ilgili dikkat çeken ilk uyarı, düşmanın anlaşma yolunu kapatıp savaşmakta ısrar etmesi hâlinde savaşı (tokışıg) uzatmamaktır. Bu durumda askere mal dağıtarak (üle) onların kahramanlık duygularını okşamak ve bunun için ve her vasıtaya başvurmak yerinde olur. İşin uzatılması hâlinde mağlubiyetin kaçınılmaz olacağı belirtilmiştir.[205]

---

203 Bu konuda Sun-Tzu şöyle demektedir: "Düşman komutanlarını, başlarına çeşitli dertler yaratarak, sürekli meşgul et; cazip yemlerin peşine boşuna düşürterek zorla, sayılarını azalt." (s. 65)

204 Bu konuda Sun-Tzu şöyle demektedir: "Düşman sinirli yapıda ise daha çok sinirlendirmeye çalışın. Kendinizi zayıf gösterip düşmanın sizi küçük görmesini sağlayın. Dinlenmek istediğinde rahatsız edin. Güçleri birleşik durumdaysa bölmeye, ayırmaya çalışın. Hazır olmadığı anda saldırın, hiç ummadığı yerlerde karşısına çıkın." (s. 45)

205 Bu konuda Sun-Tzu şöyle demektedir: Savaşta acelecilik aptallıkla eş anlamlı olsa da akıl ile zaman yitirmenin de yan yana gelebileceğini kimse söyleyemez. Uzatmalı savaştan kazançla çıkmış bir ülke görülmemiştir... Savaş

Böyle olmazsa ve düşman anlaşmak istemeyip, savaşmakta ısrar ederse, (KB, b.2364)

İşi uzatma, askeri topla ve savaş; askere mal dağıt, onların kahramanlık duygularını okşa ve her vasıtaya başvur. (KB, b.2365)

Savaşı uzatırsan, düşmanın aklı başına gelir; iş uzadıkça, kuvvetinin derecesini anlar. (KB, b.2366)

Düşmanlarını mağlûp etmiş, görmüş-geçirmiş, tecrübeli yiğit ne der, dinle. (KB, b.2367)

Görünmeyen düşmanın şöhreti uzaktan büyük görünür; meydana çıkınca, onunla karşılaşanlar nazarında bu şöhret küçülür. (KB, b.2368)

Düşmana yalın hücum et, ağırlığın düşmanın eline geçmesin; işi uzatırsan, mağlûp oldun demektir; ayağını çevik tut. (KB, b.2369)

Pusu

Eserde öğütlenen taktiklerden birisi de pusudur. Kumandan, yaya okçuları beraberine alarak önden gitmeli ve düşmanı öncü birliğiyle aldatıp onları pusuya çekmelidir.[206]

İhtiyatlı insan daima hazırlıklı bulunur ve ihmalkâra pusu kurar. (KB, b.2028)

Askerin bir kısmını pusuya (busugka)[207] yatırmalı, yaya okçuları (yadag okçı) harekete geçirerek kumandan önden koşmalıdır. (KB, b.2370)

---

başladığında, zafer gecikecek olursa, savaşçıların silahları körleşmeye, savaşma şevkleri kırılmaya başlar..." (s. 46-47)

206 Bu konuda Sun-Tzu şöyle demektedir: "Düşmanı harekete zorlama ustalığına sahip komutan, düşmanı yanıltıcı manevraları ustalıkla kullanır. Düşmana bazı önemsiz yemler verip düşmanı yeme saldırtır. Yemleri sürekli olarak göstererek düşmanı sürekli hareket etmeye zorlar. Sonra da asıl ordusuyla pusuya yatar, düşmanı bekler." (s. 55)

207 DLT, I/322, 407, 434, 496; II/10, 78 (Pus/püs, pusuglug/pusu kuran DLT, I/496).

Tecrübeli Savaşçıların Önemi

Savaşta tecrübeli kumandan ve erlerin önemi, birçok kaynakta işaret edilen konulardan biridir. Nizâmü'l-mülk, gulâm sistemi hakkında bilgi verirken Sâmânî devri uygulamasına atıfta bulunarak yedi yıllık temel eğitimin ardından muhtelif işlerde tecrübe edilen bir gulâmın 35-40 yaşına varmadan emîrlik makamına gelemeyeceğini söylemekte ve bununla ilgili hikâyeler nakletmektedir. Bununla beraber liyakat ve sadakatiyle temayüz etmiş bazı gulâmların, daha erken yaşlarda göreve getirebileceklerine dair de bir örnek vermiştir.[208]

Başka siyâsetnâme ve adâbü'l-mülûk kitaplarında da dile getirilen[209] bu hususa, *Kutadgu Bilig*'de de tesadüf edilir. Nitekim Ögdül-

208 Nizâmü'l-mülk, *Siyerü'l-Mülûk (Siyâsetnâme)*, haz. Hubert Darke, Tahran 2535 (1976), s. 141-142; Nizâmü'l-mülk, *Siyâsetnâme*, çev. Mehmet Altay Köymen, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982, s. 135 vd.

209 es-Seâlibî, *Adâbu'l-Mülûk* isimli eserinde orduya kumandan tayin edilen bir gulâmın tecrübeli biri olması gerektiğine dair şu hikayeyi anlatmaktadır: "Muizzü'd-devle Ebû'l-Hasan bin Büveyh'in Tekin el-Cândâr adlı bir Türk hizmetkârı vardı. Bu çocuk sabahtan akşama kadar içer, eğlenceden başını ayırmazdı. Ayık gezdiği görülmemişti. Fakat Muizzü'd-devle onu çok sevdiği için, Ebu'l-Merca ve Hibetullah bin Nâsırü'd-devle'ye karşı gönderilecek bir ordunun başına geçirdi. Vezir Ebu Muhammed el-Mühellebî, böyle yapılmaması gerektiğini, daha tecrübeli, yaşlı bir kumandanın ordunun başına tayin edilmesinin iyi olacağını salık vermesine rağmen Muizzü'd-devle kararından vazgeçmedi. Tekin el-Cândâr 1000 kadar askerle, Ebu'l Mercâ ve Hibetullah'a saldırdı, ilk anda onları perişan ettiler. Fakat Ebul-Mercâ ve Hibetullah, taşıdıkları ziynetleri, savaş aletlerini meydanda bırakarak çevreye gizlendiler. Tekin el Cândâr'ın askerleri ansızın yağma hareketine girişti, kimse savaşı düşünemez oldu. İşte tam o sırada Ebul Mecrâ ve Hibetullah, bulundukları yerden çıkarak elde kalan birlikleriyle baskın yaptılar. 1000 kişilik orduyu darmadağın ettiler. Tekin el-Cândâr zar zor kurtuldu. Kaçış esnasında çapulcu bedevîlere rastladı. Onu soymak istediler, hemen kendini tanıttı ve diledikleri her şeyi verebileceğini söyledi. Eğer Muizzü'd-devle'ye varabilirse başındaki serserilere hediye dağıtacaktı güya. Nihayet Muizzü'd-devle'ye vardı. Ama gönderilen ordudan geriye kendisi ve zayıf bir er kalmıştı. O zaman tecrübeli vezir Mühellebî'nin ne kadar haklı olduğunu Muizzü'd-devle çok iyi anlamıştı. Lakin hatasını yine kabullenmedi ve hiçbir şey söylemedi. Ebu İshak es-Sâbii, Şair Mühellebî'nin bu çocuk hakkında bazı dizeler söylediğini belirtiyor. Vezir

miş'e göre savaşta, saç sakal ağartmış insanlar (kırgıl artuk) daha iyi savaşırlar. Bunlar savaşçıdırlar ve bu işi çok iyi bilirler. Bunun için düşmanın karşısına yaşlı başlı yiğitler koymalı ve askeri onlar götürmelidir. Buna karşılık genç ve toy yiğitler çok ateşli olmakla beraber, bir kere yüz çevirdiler mi, bu ateşten eser kalmaz.

Düşmanın karşısına yaşlı-başlı yiğitler koy; askeri onlar götürsünler. (KB, b.2371)

Harpte saç-sakal ağartmış insanlar daha iyi savaşırlar; bunlar harpçidirler ve bu işi çok iyi bilirler. (KB, b.2372)

Genç ve toy yiğitler çok ateşli olurlar;
fakat bir yüz çevirdiler mi, bu ateşten eser kalmaz.
(KB, b.2373)

Öne ve arkaya emin kimseleri koy;
bir kısmını da sağa ve sola yerleştir. (KB, b.2374)

Taarruz, Cesaret ve Kahramanlık

Kumandan, ordunun ön ve arkasına tecrübeli ve emin kimseleri koymalı, bunlardan bir kısmını da sağ ve sol kanatlara yerleştirmelidir. Düşman yaklaşıp, erler birbirleri ile harbe tutuşunca, herkes kendi karşısındaki ile harp etmeli, önce okla, yüz yüze gelince mızrakla, saflar karışınca da kılıç ve baltalarla vuruşmalı; gerekirse düşmana dişle (tiş) ve tırnakla (tırngak) saldırıp çabalamalıdır. Her şeye rağmen dayanmalı, düşman karşısında hiçbir suretle geri dönmemelidir (arka birme). Ya düşmanı (yagı) vurmalı (sanç) ya da vuruşarak (uruş) orada ölmelidir. Eserde cesaret ve kahramanlıkla ilgili de son derece çarpıcı ve etkili bir anlatım mevcuttur.

Mühellebî o çocuğun suretini beğense de hiçbir zaman savaş ehli olamayacağını ancak eğlence meclislerine yaren olarak katılabileceğini vurgularmış: Bir çocuğun kemerine kılıç bağladılar/ Ve saldılar savaşa/ Koskoca ordunun kumandanı ettiler de/ Askeri perişan etti, mahvetti takipçilerini!" es-Seâlibî, *Adâbu'l-Mülûk (Hükümdarlık Sanatı)*, çev. Sait Aykut, İstanbul: İnsan Yayınları, 1997, s. 166.

Askerler yaklaşıp, erler birbirleri ile harbe tutuşunca, herkes kendi karşısındaki ile harp etmeli ve nâra atmalıdır. (KB, b.2375)

İlk önce uzaktan oklar ile vuruşmalı; yaklaşınca ve yüz-yüze gelince de süngü ile hücum etmelidir. (KB, b.2376)

Saflar karışınca, kılıç ve balta ile vuruş; dişle, tırnakla saldır, yakasından tut, yapış. (KB, b.2377)

Dayan, düşmana hiçbir suretle arka verme; düşmanı vur veya vuruşarak, orada öl. (KB, b.2378)

Dinle, düşmanın içine giren cesur asker ne der; dayan, dayanan asker düşmanını ezer. (KB, b.2379)

Gelin kızların sevinçli anları düğün/zifaf geceleridir (küden tün); cesur ve kahraman erkeğin (kür alp) iftihar edeceği zamanlar da harp günleridir. (KB, b.2380)

Mağrur kahraman seğirterek, süratle ordusunu sürer; şahinin kuşlara saldırması gibi hücum eder ve kanlar döker. (KB, b.2381)

Kahraman yiğit (küvez alp) düşmanı görünce, tozu dumana katar; her yere o atılır, başkalarına sıra gelmez. (KB, b.2382)

Kahraman yiğit asker görünce, aslan kesilir; seğirtir, ya öldürür veya vuruşarak ölür. (KB, b.2383)

Kahraman yiğidin, düşmanı görünce yüzü güler; düşmanla kapışınca, kızıl kana boyanır. (KB, b.2384)

At, koşum (üstem) ve zırhlar (yarık) kıpkırmızı olur; kırmızı ateş gibi yanan yanaklar mosmor kesilir. (KB, b.2385)

Düşman Saldırısı Karşısında Yapılması Gerekenler

Ögdülmiş, düşmanın karşı saldırıya geçmesi hâlinde şiddetle karşı koymayı ve kesinlikle geri çekilmemeyi öğütlemekte ve eğer bu yapılırsa düşmanın kendiliğinden dağılacağını söylemektedir. Bunun yanında düşmanın her hareketine karşı dikkatli hareket edilmesi, her harekete karşı hazır bulunulması, buna karşılık vermek için oyalanılmaması gerektiğine dikkat çekmiştir.

Düşmanın geri çekilmesi durumunda ise takip edilmesi ve esir almaya çalışılmasını istemektedir. Bu esnada safların düzenli tutulmasına da dikkat edilmeli, aksi takdirde düşmanın dönüp tekrar hücum ederek galip gelebileceği ifade edilmiştir.

Düşman at salar ve senin üzerine yürürse, dayan, arka verme; kendiliğinden dağılır. (KB, b.2386)

Düşman harekete geçerse, sen de ona göre hareket et; durma, hazır durumda onun her hareketini karşıla. (KB, b.2387)

Eğer düşman karşı duramayıp, senden kaçarsa, onu takip et ve esir almağa çalış; böyle yapmazsan. (KB, b.2388)

Düşmanı mağlûp eden kahraman yiğitlerin safı karışınca, düşman dönüp, tekrar hücum eder ve galip gelir. (KB, b.2389)

Kaçan Düşmanı Takip

Kaçan düşmanın dönüp tekrar hücum etme ihtimaline karşı, kaçan ordu ölçülü takip edilmeli, çok uzaklara gidilmemelidir. Zira ümitsizliğe düşen düşman ölümü göze alır. Ölümü göze alan kimse ise çok şiddetle karşı koyar; önce öldürür sonra ölür.

Böyle durumlarda kendini iyi korumak gerekir. Aksi hâlde her şey göze alınmalıdır. İnsan ihmalkâr (usal) olursa yürürken ölür, ihmalkâr olmazsa dileğine erer. Su ateşi söndürünce ateş nasıl tekrar alevlenmezse, düşman da dağılınca bir daha toplanamaz. Ama hayatından ümitsizliğe düşen insandan korkmak lazımdır. Zira onun son arzusu, kendisi ölmeden önce düşmanı öldürmektir.[210]

210 "Savaşmayı bilen düşmanı takip etme. Savaşma arzusu kuvvetli düşmana saldırma. Düşmanın gösterdiği yemi kapma. Evine dönen orduya sataşma. "Düşman ordusunu kuşattığında bir açık nokta bırak. Bunalmış düşmanı çok zorlama. Buna savaş sanatı denir." (ŞS, s. 63)

Düşman kaçarsa, onu ölçülü takip et, pek uzaklara gitme;
eğer düşman geri dönerse, sonra kaçamazsın.
(KB, b.2390)

Düşman ümitsizliğe düşerse, ölümü göze alır;
ölümü göze alan kimse, çok şiddetle karşı koyar.
(KB, b.2391)

Ey oğul, böyle durumlarda kendini iyi koru;
kendini koru yahut her şeyi göze al. (KB, b.2392)

İnsan ihmalkâr olursa, yürürken ölür;
ihmalkâr olmazsa, dileğine erer. (KB, b.2393)

Bana tecrübeli insan böyle dedi; tecrübeli insanların sözü sözlerin başıdır. (KB, b.2394)

Düşman kaçarsa, ölçülü takip et;
arkasından pek ileri gitme, çok ileri giden doyuncaya kadar kamçı yer.
(KB, b.2395)

Su ateşi söndürünce, ateş nasıl tekrar alevlenmezse,
düşman da dağılınca, bir daha toplanamaz.
(KB, b.2396)

Ümitsizliğe düşen insanlar ölümü ararlar;
ölümü isteyen kimse evvelâ öldürür, sonra ölür.
(KB, b.2397)

Savaş Sonrası Askerlere Muamele

Eserde savaş sonrasında yapılması gerekenlerle ilgili de bilgiler verilmiştir. Bu konuda ilk olarak, savaşta yararlılık gösterenlere derhal mükâfat verilmesi ve onun memnun edilmesi gerekliliğine dikkat çekilmiştir. Ayrıca esir yakalayanlar da övülmeli ve onlara ihsanda bulunmalıdır. Zira övülen asker eli ile aslan tutar. At bile okşandıkça hızlanır ve kuşa yetişir.[211]

211 Bu konuda Sun-Tzu şöyle demektedir: "Askerlerinize öz çocuklarınız gibi bakın, sizi en derin vadilere kadar takip edeceklerdir. Onlara yetişkin oğullarınız gibi bakın, yanınızda ölmeyi her şeye tercih edeceklerdir." (s. 72)

Bir kimse bir yararlık gösterirse, ona derhal mükâfatını vermeli ve bununla onun yüzünü güldürmelidir. (KB, b.2398)

Kim bir esir yakalarsa, onu övmeli ve ihsanda bulunmalı ki, o da bu ihsan ile öğünsün. (KB, b.2399)

Kötü insan övmekle çok iyi olur; iyiyi översen, bu ondan hiç geri kalır mı? (KB, b.2400)

Askeri översen, eli ile aslan tutar; atı okşarsan, koşar ve uçan kuşa yetişir. (KB, b.2401)

Ögdülmiş, kumandana öğütlediği savaş sonrasında askerlere tatlı söz söyleme, güler yüz gösterme ve mal dağıtma işini, hükümdar için de tekrarlamakta ve hükümdarın altın, gümüş ve malını dağıtmasını (üle) söylemektedir. Zira insanlar bu üç şeyin etrafına toplanır. Bu üç şey feda edilirse insanlar kendiliğinden hizmete koşarlar. Hükümdar ne kadar som altın verirse (ülegil), hizmetinde bulunanlar da o kadar fedakârlık ederler. Bu hareket her şeyin temelidir.

Ey hakîm (bilgili kişi), buna benzer bir söz vardır; iyice dikkat edersen, bunun doğru olduğunu tasdik edersin. (KB, b.2407)

Onlara güler yüz göster, tatlı söz söyle, mal ve mülk dağıt; serbest ve hür insanlar bu üç şeyin etrafına toplanır. (KB, b.2408)

Sen kulu altın ve gümüş ile alma; bu üç şeyi feda et, o herkesi sana getirir. (KB, b.2409)

Ordu kumandanı böyle olmalıdır; böyle bir adam orduya baş olursa, çok iyi olur. (KB, b.2410)

Sen altınını, gümüşünü ve malını dağıt; sen ne kadar som altın verirsen, onlar da o kadar canlarından fedakârlık ederler. (KB, b.2411)

Hizmetkârlar bu üç şey için ona kul olurlar; begler buna göre hareket etmeli, bu her şeyin temelidir. (KB, b.2412)

Beg böyle bir ordu kumandanı bulursa, işini emniyetle sona erdirir. (KB, b.2413)

Ordu kumandanı, böyle olursa, bütün işi yoluna girer ve kendisi takdire mazhar olur. (KB, b.2414)

Ölü ve Yaralılara Muamele

Savaş sonrasında yapılması gereken işlerle ilgili diğer bir kayıt da ölen veya yaralanan kimseler ile bunların ailelerine karşı muamele hakkındadır. Kumandana yaralıları tedavi ettirmesi, esir varsa kurtarmaya çalışması öğütlenirken, ölenler için merasimler düzenlenmesi, eğer çoluk çocuğu varsa, onlara haklarının verilmesi söylenmekte ve bu hareketiyle, askerlerin gönlünü kazanacağı ve savaşta seve seve canlarını feda edecekleri belirtilmektedir. Bunun yanında savaştan sağ çıkan askerlere de tatlı söz söylenmesi, güler yüz gösterilmesi ve mal vermesinin gerekli olduğuna işaret edilerek bu sayede askerin kumandana daha bağlı olacağı yeri geldiğinde canlarını bile feda edecekleri söylenmektedir.

Yaralanan varsa, sen bakıp, tedavi ettir; esir olan varsa, kurtar, geri al. (KB, b.2402)

Eğer ölen olursa, hürmetle kaldır; çoluk-çocuğu varsa, onlara haklarını ver. (KB, b.2403)

Askerler bunu görünce, sevinirler; savaş günlerinde de sevgili canlarını feda ederler. (KB, b.2404)

Tatlı söz ve güler yüz ile onlara mal vermelidir; bu üç şey insan için iyi bir anane olur. (KB, b.2405)

Serbest ve hür insanlar ona kul olur; bu kul, onu memnun etmek için, canını feda eder. (KB, b.2406)

KAYNAKÇA

Ağaoğulları, Mehmet Ali ve Levent Köker. *Tanrı Devletinden Kral Devlete.* Ankara: İmge Kitabevi, 1991.

Akın, İlhan. *Kamu Hukuku.* İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1980.

Aknerli, Grigor, *Okçu Milletin Tarihi,* Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul: İstanbul Üniverstesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1954.

Aksoy, Mete. *Savaşçı'nın Dokuz İlkesi,* İstanbul: Historia Yayınları, 2018.

Althusser, Louis. *Politika ve Tarih.* Çev. A. Enel ve Ö. Sezgu. Ankara: Varlık Yayınları, 1987.

Amitai, Reuven. "The Mamluk Institution, or One Thousand Years of Military Slavery in the Islamic World", *Arming Slaves: From Classical Times to the Modern Age.* Ed. Christopher Leslie Brown ve Philip D. Morgan. New Haven: Yale University Press, 2006, 40-78.

Arendt, Hannah. "Şiddet Üzerine". *Cogito* 6-7 (1996): 7-22.

Arendt, Hannah. Şiddet Üzerine. Çev. Bülent Peker. İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.

Arsal, Sadrî Maksudî. "Beşeriyet Tarihinde Devlet ve Hukuk Mefhumu ve Müesseselerinin İnkişafında Türk Irkının Rolü", *II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları.* İstanbul, 1943, 1062-1093.

Arsal, Sadri Maksudî. "Kutadgu Bilig", İÜ Hukuk Fakültesi Mecmuası XIII/2, (1947): 657-683.

Arsebük, Güven. "İnsan, Evrim, Alet". *Bilim ve Teknik* 332 (1995): 18-24.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II. Der. Nimet Unan. Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1959.

Ay, Eyyüp. "Dîn ve Şiddetin Anlak Karelerinden Kesitler", İslâmiyat V/1 (2002): 13-22.

Barthold, W. "Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi", Çev. A. İnan, *Belleten* XI/43 (1947), 515-539.

Baştav, Şerif. "Avar İmparatorluğu". *Makaleler, I*, (Yay. Haz. E. Semih Yalçın-Emine Erdoğan),. Ankara: Berikan Yayınları, 2005.

Baştav, Şerif. "Eski Türklerde Harp Taktiği", *Makaleler, I*, (Yay. Haz. E. Semih Yalçın-Emine Erdoğan),. Ankara: Berikan Yayınları, 2005.

Berktay, Halil ve Zafer Toprak. "Tarihçi Gözüyle 'Şiddetin Tarihi' Üzerine Bir Söyleşi". Yöneten Ahmet Kuyaş. *Cogito* 6-7 (1996): 197-206.

Beybutova, Iris. "Manas Destanında Askerî Terimler", *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas*. Yayına hazırlayan Emine Gürsoy-Naskali. Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995.

Bozdemir, Mevlüt. *Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Yayınları, 1982.

Carrel, Alexis. *İnsan Denen Meçhul*. Çev. Ömer Durmaz. İstanbul: Hayat Yayınları, 2016.

Cassirer, Ernest. *İnsan Üstüne Bir Deneme*. Çev. Necla Arat. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997.

Clausewitz, Carl von. *On War*. Ed. ve çev. Anatol Rapoport, Frederic Nautusch Maude ve J.J. Graham. Londra: Penguin Classics, 1982.

Clausewitz, Carl von. *Savaş Üzerine*. Çev. Şiar Yalçın. İstanbul: May Yayınları, 1975.

Çotuksöken, Betül. "Ernest Cassirer'de İnsan Felsefesi", *Yüzyılımızda İnsan Felsefesi*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 1997.

Darwin, Charles. *İnsanın Türeyişi*. Çev. Sevim Belli. Ankara: Onur Yayınları, 2002.

Darwin, Charles. *Türlerin Kökeni*. Çev. Öner Ünalan. Ankara: Onur Yayınları, 1996.

Deér, Jozsef. "İstep Kültürü". Macarca'dan çeviren: Şerif Baştav. *Makaleler III*. Yayına Hazırlayan E. Semih Yalçın ve Emine Erdoğan. Ankara: Berikan Yayınları, 2005.

Demirbilek, Salih. "Sun Zi'nin Savaş Sanatı ile Orhon Yazıtları Arasındaki İlişki Üzerine", *Journal of old Turkic Studies*, 2, 1, (2018): 24-37.

Demirsoy, Ali. *Kalıtım ve Evrim*. Ankara: Meteksan Yayınları, 1984.

Demirsoy, Ali. *Yaşamın Temel Kuralları: Genel Biyoloji, Genel Zooloji I-II*. Ankara: Meteksan Yayınları, 1998.

Dent, N. J. H. *Rousseau Sözlüğü*, Çev. B. Gözkan, N. Ilgıcıoğlu, A. Çitil ve A. Kavanlıkaya. İstanbul: Sarmal Yayınları, 2002.

Dewey, John. Özgürlük ve Kültür. Çev. Vedat Günyol. İstanbul: Remzi Kitapevi, 1987.

Diamond, Jared. *Tüfek, Mikrop ve Çelik* Ankara: TÜBİTAK Yayınları, 2002.

Dilaçar, Agop. *Kutadgu Bilig İncelemesi.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988.

D'ohsson, Moraja (Mavrodja İngoitus). *Moğol Tarihi*, Çev. Mustafa Rahmi, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1340-1342.

Doktor Freiliç ve Mühendis Raulig. *Türkmen Aşiretleri.* İstanbul: Matbaa-yı Orhaniyye, 1334 (1918).

Ebu'l-Fazl Beyhakî. *Tarih-i Beyhakî II.* Neşr. Said Nefisî. Tahran, 1352 (1974).

Ebu'l-Hasan Habib el-Mâverdî. *Nasîhatü'l-Mülûk*, (Haz. Mustafa Sarıbıyık Doktora Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.

Elçin, Şükrü. "Tuz Ekmek Hakkı Üzerine", *Reşit Rahmeti Arat İçin.* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966.

Engels, Friedrich. "Tarihte Şiddetin Rolü". *Cogito* 6-7 (1996): 169-184.

Erdemir, Hatice Palaz. "Yabancı Yazarlara Göre Türklerde Savaş ve Taktik", *Türkler.* Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, III, 938-942.

Erdemli, Atilla. *Savaş ve Aydınlanma.* İstanbul: Felsefe Logos, 1999.

Ergin, Muharrem. *Orhun Abideleri.* İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1973.

Ergüç, Arslan. "Dede Korkut Kitabına Göre Türklerde Silâhın Yeri ve Önemi". *Türk Kültürü* 58 (1967): 43-46.

Ergüç, Arslan. "Dede Korkut Kitabında Silâh: Silâh Çeşitleri ve Silâhla İlgili Sözler Lügâtçesi". *Türk Kültürü* 46 (1966).

Erkoç, Hayrettin İhsan. *Sunzi Bigfa'nın İngilizce ve Türkçe Çevirileri.* İstanbul: Kriter Basım Yayın, 2017.

er-Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman. *Kitâb-ı Râhati's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr.* Neşr. Muhammed İkbâl-Tashîhât-ı lâzım Müctebâ Meynovî. Tahran 1333 (1955).

er-Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî. *Rahat- üs-Sudur ve Ayet- üs-Sürur (Gönüllerin Rahatı Ve Sevinç Alameti) I.* Çev. Ahmet Ateş. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

es-Seâlibî. *Adâbu'l-Mülûk (Hükümdarlık Sanatı).* çev. Sait Aykut, İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.

Fahr-i Müdebbir. *Âdâbu'l-Harb ve'ş-Şeca'a.* Neşr. Ahmed Süheyli-i Hânsârî. Tahran, 1346 (1968).

Fetscher, Irwing. "Tarih Felsefesi", *Günümüzde Felsefe Disiplinleri*. Der. Doğan Özlem. İstanbul: Ara Yayıncılık, 1990.

Freund, Julien. *Beşeri Bilim Teorileri*. Çev. Bahaeddin Yediyıldız. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.

Fromm, Erich. *İnsandaki Yıkıcılığın Kökenleri 1*. Çev. Şükrü Alpagut, İstanbul: Payel Yayınları, 1993.

Fromm, Erich. *İnsandaki Yıkıcılığın Kökenleri 2*. Çev. Şükrü Alpagut, İstanbul: Payel Yayınları, 1995.

Fromm, Erich. *Sevgi ve Şiddetin Kaynağı*. Çev. Yurdanur Salman ve Nalan İçten. İstanbul: Payel Yayınları, 1994.

Genç, Reşat. *Karahanlı Devlet Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002.

Giraud, René. *Göktürk İmparatorluğu*. Çev. İsmail Mangaltepe. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1999.

Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996.

Göksu, Erkan. "Eski Türklerde Savaş, Esaret ve Ölüm Mefhumları Üzerine", *Kaşgarlı'nın Tarihçi Torunu Reşat Genç Armağanı*. Editör Mehmet Şahingöz. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2015, 123-131.

Göksu, Erkan. "İnsan, Şiddet ve Savaş Üzerine", *Savaş ve Toplum*. Editör Gürsoy Akça ve İkbal Vurucu. Konya: Eğitim Yayınevi, 2016, 62-81.

Göksu, Erkan. "İnsanlık Tarihinin Değişmeyen Fenomenleri: Şiddet ve Savaş". *Bilim Yolu, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3 (2003): 577-599.

Göksu, Erkan. "Kutadgu Bilig'e Göre Türk Savaş Sanatı". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Journal of International Social Research)* II/6 (2009), 266-281.

Göksu, Erkan. "Mardî et-Tarsûsî'nin 'Tabsıratu Erbâbi'l-Elbâb Fî Keyfiyyeti'n-Necât Fi'l-Hurûb' Adlı Eseri ve Ortaçağ İslâm Tarihçiliği Bakımından Önemi". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 43, (2010): 291-307.

Göksu, Erkan. *Okla Yükselen Millet*. Konya: Kömen Yayınları, 2013.

Göksu, Erkan. *Türk Kültüründe Silah*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008.

Göksu, Erkan. *Türkiye Selçuklularında Ordu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.

Gökyay, Orhan Şaik. *Dedem Korkud'un Kitabı*. İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, 1973.

Gumilëv, Lev Nikolayeviç. *Hazar Çevresinde Bin Yıl.* Çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2002.

Gumilëv, Lev Nikolayeviç. *Muhayyel Hükümdarlığın İzinde.* Çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2002.

Güneş, Abdulbaki. "Kur'ân Işığında Şiddet Sorununa Bir Bakış", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* V/3, (2005), 7-28.

Güvenç, Bozkurt. *Kültür ve Eğitim.* Ankara: Gündoğan Yayınları, 1995.

Grousset, René. *Bozkır İmparatorluğu,* Çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1999.

Hall, Bert. "Lynn White's 'Medieval Technology and Social Change' after thirty years", *Technological Change: Methods and Themes in the History of Technology.* Ed. Robert Fox. Amsterdam: Harwood Academic Publishers, 1998.

Hamdullâh Müstevfî Kazvînî. *Tarih-i Güzîde.* Neşr. Abdu'l-Hüseyin Nevâ'î, Tahran 1362 (1984).

Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-Nu (Hun) Monografisi, (Açıklamalı Metin Neşri). haz. Ayşe Onat, Sema Orsoy ve Konuralp Ercilasun, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.

Hançerlioğlu, Orhan. *Düşünce Tarihi.* İstanbul Remzi Kitabevi, 1987.

Hasan, Tahsin. *Fenn-i Esliha.* İstanbul: Mekteb-i Fünun-ı Harbiyye-i Şahane Matbaası, 1313 (1897).

Heller, A. ve F. Feher. *Postmodern Politik Durum.* Çev. Şükrü Argun ve Osman Akınhay. Ankara: Öteki Yayınevi, 1993.

Hesiodos. İşler ve Günler. Çev. Sabahattin Eyüboğlu ve Azra Erhat. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1977.

Hobbes, Thomas. *Leviathan.* Çev. Semih Lim. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1993.

İbn Erenboğa Zeredkâş. *el-Anîk fi'l-Menâcınîk.* Tahkik İhsân Hindî. Dımaşk: Câmi'atu Haleb, 1405 (1985).

İbn Haldûn. *Mukaddime I.* Çev. Zakir Kadiri Urgan. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.

İnan, Abdülkadir. "Altay Dağlarında Bulunan Eski Türk Mezarları", *Makaleler ve İncelemeler I,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.

İnan, Abdülkadir. *Tarihte ve Bugün Şamanizm,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.

İnan, Afet. *Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazıları.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1969.

Jomini, [Antoine Henri] Baron de. *The Art of War*, Fransızcadan çev. Capt. G.H. Mendell. Philadelphia 1862.

Jomini, Antoine Henri. *Savaş Sanatının Ana Hatları*. Çev. Selma Koçak. İstanbul: Doruk Yayınları, 2002.

Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1998.

Karaköse, Hasan. "*İslamiyet'te Savaşlarda Göz Önünde Bulundurulan Esaslar ve Bunun Milletlerarası Hukuka Yansıması*", Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1991.

Karamürsel, Alım. "Türklerde Mezar Geleneği", *Türkler III*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Kaya, Ali. "*İslâm Hukukunda Savaş Anlayışı*", Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1984.

Keegan, John. *Savaş Sanatı Tarihi*. Çev. Füsun Doruker. İstanbul: Yeni Yüzyıl, 1993.

Kerimüddin Mahmud [Aksarayî]. *Müsâmeret ül-Ahbâr*. Neşr. Osman Turan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî. *Müsâmeretü'l-Ahbâr*. Çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.

Kılıçbay, Mehmet Ali. *Doğunun Devleti Batının Cumhuriyeti*. Ankara: Gece Yayınları, 1992.

Koca, Salim. *Selçuklularda Ordu ve Askerî Kültür*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2005.

Koca, Salim. *Türk Kültürünün Temelleri II*. Ankara: Kültür Yayınevi, 2003.

Koç, Ahmet. *İslâm'da Kur'ân ve Hadîs Işığında Savaş Hukuku*, İzmir: Hira Yayınları, 1993.

Köymen, Mehmet Altay. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I -Kuruluş Devri-*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.

Kranz, Walther. *Antik Felsefe*. Çev. Suad Y. Baydur. İstanbul: Pulhan Matbaası, 1978.

Kubalı, Hüseyin Nail. *Devlet Ana Hukuku*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1950.

Kurat, Akdeş Nimet. *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: Murat Kitabevi, 1992.

Levin, Roger. *Modern İnsanın Kökeni*. Çev. Nurdan Soysal. İstanbul: Say Yayınları, 2015.

Ligeti, Lajos. "Asya Hunları", *Attila ve Hunları*, Ed. Gyula Németh, Çev. Şerif Baştav, Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1982.

Ligeti, Louis. *Bilinmeyen İç Asya*, Çev. Sadrettin Karatay, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998.

Lorenz, Konrad. "Ecco Homo (İşte İnsan)". *Cogito* 6-7 (1996): 65-78.

Lorenz, Konrad. "Saldırganlığın Spontanlığı". *Cogito* 6-7 (1996): 165-168.

Lorenz, Konrad. *On Oggression*. Londra: Routledge Classics, 2002.

Machiavelli, Niccolò. *Savaş Sanatı*. Çev. Berna Hasan. İstanbul: Özne Yayınları, 1999.

Machiavelli, Niccolò. *The Art of War*. Fransızcadan çev. Peter Whitehorne ve Edward Dacres. Radford: Winder Publications, 2007.

Macit, Yunus. "Savaş Kuralları Açısından Hz. Peygamber'in Sünnetinde Doğal ve Fiziki Yapının Masuniyeti", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* V/4, (2005), 95-110.

Mardî b. Ali b. Mardî et-Tarsûsî. *Tabsıratu Erbâbi'l-Elbâb fî Keyfiyeti'l-Necâti fi'l-Hurûb* (tıpkı basım). Ed. Fuat Sezgin. Frankfurt, 1425/2004.

Mejuyev, Vadim. *Kültür ve Tarih*. Çev. Suat H. Yokova. Ankara: Başak Yayınları, 1987.

Meriç, Cemil. *Saint Simon İlk Sosyolog, İlk Sosyalist*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.

Metin, Sedat. "İran-Irak Harbi ve Clausewitz". Silahlı Kuvvetler Dergisi 307 (1987).

Moses, Rafael. "Şiddet Nerede Başlıyor?". *Cogito* 6-7 (1996): 23-26.

Muhammed bin Mengli el-Nâsırî. *el-Hıyal fi'l-Hurûb ve Fethü'l-Medâ'in ve Hıfzü'l-Durûb*. Tahkik Nebîl Muhammed Abdulaziz Ahmed. Mısır: Dârü'l-kütüb ve Vesâ'iki'l-Kavmiyye, 2000.

Necmü'd-dîn Hasan er-Rammâh. *Kitâbu'l-Furûsiyye ve'l-Manâsıbi'l-Harbiyye*. Tahkik Ahmed Yusuf el-Hasan. Haleb: Cami'atu Haleb, 1998.

Nizâmü'l-Mülk. *Siyerü'l-Mülûk (Siyâsetnâme)*. çev. Mehmet Altay Köymen. Ankara, 1982.

Nizâmü'l-Mülk. *Siyerü'l-Mülûk (Siyâsetnâme)*. haz. Hubert Darke. Tahran, 2535 (1976).

Orkun, Hüseyin Namık. *Eski Türk Yazıtları I-III*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994.

Oskay, Ünsal. "Efendi/Köle İlişkisi Açısından Şiddet ve Görünümleri". *Cogito* 6-7 (1996): 185-196.

Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi. Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu. İstanbul: IRCICA Yayınları, 2004, I.

Ögel, Bahaeddin. "Türk Tarihinde Millet ve Ordu Bütünleşmesinin Nedenleri", *Birinci Askeri Tarih Semineri, Bildiriler II.* Ankara: Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1983.

Ögel, Bahaeddin. *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.

Ögel, Bahaeddin. *Türk Kültürünün Gelişme Çağları.* Ankara: Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, 1998.

Ömer İbn İbrahim el-Avsî el-Ensarî. *Tefrîj al-Kurûb fi Tadbîr al-Hurûb (A Muslim Manual of War).* Ed. ve çev. George T. Scanlon. Kahire: American University in Cairo Press, 1961.

Özbek, Süleyman. "Siyâsetnâme Özellikleri Açısından *Râhatü's-Sudûr*'un Değerlendirilmesi". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* IX/2 (2007): 147-162.

Özdal, Ahmet, *Türklerin Savaş Sanatı: Aldatıcı Taktikler ve Farklılaşan Stratejiler,* İstanbul: Doruk Yayımcılık, 2008.

Özgür, Can. "*Baytaratü'l-Vâzıh* (Metin-İndeks)". Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1988.

Özkırımlı, Atilla. "Kaşgarlıya Göre Türklerde Askerlik". *Türk Dili* 253 (1972): 253-287.

Özlem, Doğan. *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi.* İstanbul: Remzi Kitabevi, 1986.

Pehlivanlı, Hamit. "Büyük Selçuklularda İstihbaratçılık". *Bilge* 27 (2000): 31-35.

Pehlivanlı, Hamit. "Eski Türkler ve Selçuklularda İstihbaratçılık", *Türkler.* Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, V, 279-285.

Pipes, Daniel, Slave Soldiers and Islam, The Genesis of a Military System. London: Yale University Press, 1981

Popper, Karl. *Açık Toplum ve Düşmanları I.* Çev. Mete Tunçay. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1989.

Rásonyi, László. *Tarihte Türklük.* Ankara: Türk Kültürünü Aaraştırma Enstitüsü Yayınları, 1993.

Reşîdü'd-dîn Fazlullâh. *Câmi'ü't-Tevârih.* II. Cilt 5. Cüz (Selçuklular Kısmı). Neşr. Ahmet Ateş. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

Riches, David (der.). *Antropolojik Açıdan Şiddet.* Çev. Dilek Hattatoğlu. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1989.

Roux, Jean-Paul. *Orta Asya - Tarih ve Uygarlık.* Çev. Lale Arslan. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2001.

Roux, Jean-Paul. *Altay Türklerinde Ölüm.* Çev. Aykut Kazancıgil. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 1999.

Rüstov, Alexander. "Harbin Sosyolojik Mahiyeti", *Cemil Birsel'e Armağan.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1939, 489-360.

Sabine, George. *Siyasal Düşünceler Tarihi II.* Çev. A. Öktem. Ankara: Türk Siyasi İlimler Derneği, 1969.

Sakaoğlu, Saim. "Manas Destanında Kahramanların Ölümü", *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas.* Yayına Haz. Emine Gürsoy-Naskali. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995.

Saran, Nephan. *Antropoloji*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1993.

Sarıbıyık, Mustafa. "*Maverdi'nin Nasihatü'l-Müluk'u ve Siyasi Görüşleri*", Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1996.

Saxe, Marshal Maurice de. "My Reveries Upon The Art of War", *Roots of Strategy: The 5 Greatest Military Classics of All Time Complete in One Volume.* Çev. Thomas R. Phillips. Ed. Brig. Gen. T.R. Phillips. Harrisburg: Stackpole Books, 1985.

Sedef, Şükrü. "Von Clausewitz'den Seçmeler". *Silahlı Kuvvetler Dergisi* 306 (1986): 83-86.

Smith, Major James B. "Clauwitz ve Uçaklar üzerine Bazı Düşünceler". Çev. Hv. K. K.lığı Tet. Krl. Baş.lığı. *Silahlı Kuvvetler Dergisi* 307 (1987).

Sorel, Georges. Şiddet Üzerine Düşünceler. Çev. Anahid Hazaryan. Ankara: Epos Yayınları, 2002.

Sun-Tzu. *Savaş Sanatı.* Çev. Adil Demir. İstanbul: Kastaş Yayınları, 2001.

Sun-Tzu. *The Art of War.* Çev. Wu Sun Lin. San Francisco: Long Rivers Press, 2003.

Şen, Mesut. "*Haza Kitabu Baytarnâme* (Tenkidli Metin)". Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 1988.

Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017.

Şirin, Recep. "*Kitâbu fî Riyâzati'l-Hayl, Kitâbu fî* İlmi'n-Nüşşâb – Metin - Gramatikal İndeks". Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 1989.

Taneri, Aydın. *Celâlu'd din Hârizmşâh ve Zamanı.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1977.

Taşağıl, Ahmet. *Gök-Türkler I.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.

Tekin, Talat. *Orhon Yazıtları.* İstanbul: Simurg Yayınevi, 1998.

Tezcan, Mahmut. *Kültürel Antropoloji*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1996.

Thomson, David. *Siyasi Düşünce Tarihi*, Çev. Kolektif. İstanbul: Şule Yayınları, 1997.

Thomson, David. *Tarihin Amacı*. Çev. Salih Özbaran. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 1983.

Turan, Osman. *Selçuklular ve İslâmiyet*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1998.

Uğurlu, Mustafa. "*Münyetü'l-Guzât* (Metin-İndeks)". Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 1984.

Unsurü'l-Me'âlî Keykâvus b. İskender. *Kâbûsnâme*. Neşr. Gulâm Hüseyin-i Yûsufî. Tahran 1362 (1984).

Uyar, Gülgün, "Nakib", *DİA*, XXXII, İstanbul, 2006, s. 321-322.

Uyar, Mustafa. "Âdâb el-Harb ve eş-Şeca'a'ya Göre Hisar ve Kuşatma Geleneği". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXV/40 (2005): 215-224.

Ünsal, Artun. "Genişletilmiş Bir Şiddet Tipolojisi". *Cogito* 6-7 (1996): 29-36.

Wells, Calvin. *Sosyal Antropoloji Açısından İnsan ve Dünyası*. Çev. Bozkurt Güvenç. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1994.

White, Lynn Townsend. *Medieval Technology and Social Change*. Oxford: Oxford University Press, 1962.

Whitney, Elspeth. *Medieval Science and Technology*. Westport: Greenwood Pub Group Publication, 2004.

Yıldırım, Cemal. *Evrim Kuramı ve Bağnazlık*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1989.

Yıldız, Savaş. "Eski Türklerde Yas ve Ölü Gömme Âdetleri", *Türkler III*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Yustrow. *Başkumandan ve Harb Fenni*. Çev. N. Bürian. İstanbul: Askerî Matbaa, 1932.

Yusuf Hâs Hâcib. *Kutadgu Bilig I Metin*. Haz. Reşit Rahmeti Arat. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1947.

Yusuf Hâs Hâcib. *Kutadgu Bilig II Tercüme*. Haz. Reşit Rahmeti Arat. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1959.

Zhuge, Liang-Lium Ji. *Savaş Sanatında Ustalaşmak*. Çev. Sibel Özbudun, İstanbul 1997.

Zuhaylî, Vehbe. *İslâm Hukukunda Savaş*. Çev. İsmail Bayer. İstanbul: İhtar Yayıncılık, 1996.

İNDEKS

A
adabü'l-harb 10, 57
adaletsizlik 11, 61
adil yönetim 84
ahlak 10, 11, 26, 28, 40, 59
akı beg 76
akılık 75
Aknerli Grigor 52
alçak gönüllülük 75
âlem başlar er 87
alemdâr 88
alemdârın 87
Altay 96
altın 64, 76, 78, 101
Altın çağ 37, 38, 41, 43
amul 75
Ankara 96
anlaşmak 11, 93
Antoine Henri de Jomini 25
antropoloji 14
arka birme 97
Arslan Yabgu 70, 71
asker 24, 45, 48, 60, 72, 75, 82, 84, 85, 86, 87, 92, 98, 100
askerî kılavuzlar 90
askerîlik 49
asker toplama 82
aslan 64, 65, 71, 72, 85, 86, 98, 100, 101
Asya 53, 54
aşiretler 66
at 66, 73, 79, 81, 82, 99
Atatürk 36, 44, 103, 110
atçılık 10, 57
ateş yakmak 93
atılgan 65, 71
atlı savaşçılık 10, 57
at salmak 73
avcılık 48
ayı 65

B
balbal 53
Balhan 71
balta 22, 79, 80, 81, 82, 98
Bâmyân Kalesi 53
basım 89
baskın 66, 89
bas kiçe 94
baykuş 65
beg 61, 67, 77, 79, 82
beglik 67
berk yirig 89
bıçak 54
Bilge Han 46
bilgi 34, 35, 36, 59, 60, 61, 70, 73, 78, 80, 90, 91, 92
bilgili 62, 64, 66, 77

bilgili beg 77
bilgili kişi 62, 101
bilgisiz 61
binicilik 48
boylar 66
Bozkır 50, 52
Budizm 49
budun 83
budunbilimin (etnoloji) 14
busugka 95
Büyük Şaman 52

C
cariye 81, 82
casus 92, 93
casusluk 90
Celaleddin Hârezmşâh 80
Celâleddin Hârezmşâh 53
Cengiz Han 51, 52, 53
cesaret 65, 71, 82
cesur 64, 68, 71, 72, 73, 77, 78, 87, 98
ceza 61
Ch'an-yü 51
Ch'an-yü Mete 51
Chung-hang Yüeh 74
cihâd 55
Clausewitz 27, 29, 30, 31, 32, 33
cömert 64, 75, 76, 77, 80, 82
cömert beg 76
cömertlik 75

Ç
Çağatay 53
çaşıt 92, 93
Çin 25, 26, 50, 74, 83
Çin sınır devriyesi 51

D
Darwin 15, 17
Dede Korkut 47, 105
demir kalkan 67
deve aygırı 65, 86
devlet dizgini 62
dilek 64
dil yakalamak 91
din 49, 55
dinî 49
dinî inanç 49
doğa insanı 38
doğal ayıklanma/seleksiyon 17
doğal yaşama hâli 37
doğru kanunlar 84
domuz 65
düğün 98
düşman 11, 48, 61, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 78, 79, 81, 85, 87, 88, 89, 91, 92, 93, 95, 97, 98, 99
düşman baskını 89
düşmanı kırmak 69

E
ejderha 69
ekonomik 82
elbise 79
elçi 93, 94
eli açık 82
emniyet 64
Engels 29, 38, 105
Epikür 39
esâret 53
esir 35, 53, 54, 92, 99, 100
Evrim teorisi 17

F
Fahr-i Müdebbir 34, 105
felsefî 14, 17, 33, 38
Fenn-i Esliha 44
fesat 72
filozof 24
Freud 18, 19
furûsiyye 10, 33, 57

G
gafil 67
gaflet 68
ganimet 35, 81, 82
Gazne 53
Gazneli Sultan Mahmud 70
gece baskını 94
genç 97
Girdkûh Kalesi 53
gopçur/ğupçur 52
göçebe 66
Gök 51
Gök Begi 51
Göktanrı 49, 51, 52
Göktanrı inancı 49
Göktürk 51
gözcü 92
gözetleme kuleleri 93
güler yüz 101, 102
gümüş 76, 77, 78, 82, 101
gümüş saç 77
Gürcistan 80

H
haber alma 90, 92
haberci 92
Habil-Kabil mücâdelesi 15
hadîs-i şerîf 55
hakîm 62, 63, 77, 84, 101
halk 60, 61, 62, 64, 75, 77, 81, 83, 84
Hârezmşâh 80
harp adamı 87
harpçi 65, 79
hasis 64
hasis beg 76
hasta 64, 74
hastalık 74
hayatî 66
Hazarlar 53
hazine 60, 61, 64, 76, 84
Hegel 28
Herakleitos 26
Hesirodos 37
hile 64, 85
hilekâr 65, 85, 86
Hindikuş Dağları 53
hizmetkârlar 101
Hsiung-nuların (Hunların) büyük Ch'an-yüsü 51
hukuk 11, 38, 40
Hun 50, 83, 107
Hun Kağanı 75
Hunlar 51, 74, 75
hükümdar 61, 63, 76, 77, 78, 79, 82, 85, 101
Hülâgü 52
Hz. Âdem 15
Hz. Muhammed 55

İ
İbn Erenboğa Zeredkâş 34, 107
iç gözlem 15
içgüdü 17, 18, 19, 20, 21, 24
içgüdüsel 17, 18, 19, 20, 38
ihmalkâr 68, 70, 89, 99, 100
ihmalkârlık 66, 68, 69, 70
ihtiyarlık 74
ihtiyatlı 65, 66, 67, 68, 69, 70, 88, 89, 91
ihtiyatlılık 66, 67, 69, 70, 85, 91
ilmü'n-nüşşâb 10, 33, 57
inatçı 65
İngiltere 32
insan 60, 61, 63, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 82, 95, 100, 101, 102
intikam 64
İslâmiyet 55

İstanbul 2
istihbarat 90, 92
iyi silahlı yiğitler 87

J
Japon 57
Jean Jacques Rousseau 40
John Locke 40
Joseph Amiot 9

K
kaçan düşmanı takip 99
kadın 72
kâfir 78
kâfirler 78
Kağan 50, 51, 53
kahraman 71, 72, 75, 86, 87, 98, 99
kalem 62, 63, 64
Kalencer Kalesi 71
kalkan 35, 77
Kalkolitik 23
kamçı 61
kan 64
kanun 62, 67, 80, 81, 83, 84
kaplan pençesi 65
Karahanlı 69, 90, 106
karargâh 88, 89, 90, 91
karargâh yeri 88, 90
kargu-karguy 93
kaya kuzgunu 65
Keegan 32, 33
Kereyit (Karayit) 51
keşif kolları 87, 88
keşif kolu 87, 90
kılağuz 90
kılavuzluk 90
kılıç 35, 55, 60, 61, 62, 63, 64, 69, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 97, 98
kılıç kamçılığ 69
kılıçlı yiğitler 76
kılıçsız, gafil beg 81
Kıpçaklar 80
Kıpçak Türkçesi 35
kırgıl artuk 97
kırmızı tilki 65, 85, 86
kibir 70
kin 65, 86
kindar 65
kodkı/kotkı köngül 75
konak yeri 60, 88, 89, 90
konar-göçer 66
korkak 64, 72, 74
korku 72
koşum 81, 82, 98
köle 81, 82
köngli bedük 70
köngli bedük er 70
köpek 71
köp er 84
kul 101, 102
kulluk 79
kumandan 61, 62, 71, 73, 74, 81, 84, 86, 89, 95, 97
Kur'ân 55
Kur'ân âyetleri 55
kurnazlık 64, 86
kurt 65
kuvvet 63, 65, 70, 78, 82, 86, 90
küç 62, 68
Kültekin 46
kür alp 98
küreğ/körüg 92
küvez alp 98

L
linguistik 14
Lorenz 20, 21, 22, 108

M
Machiavelli 27, 28, 31
mal 75, 76, 77, 80, 82, 83, 84, 94, 95, 101, 102

mal toplama 84
Manas 47, 104
Maniheizm 49
Marcile de Padoue 39
Mardî et-Tarsûsî 34, 108
Marks 29
Maurice de Saxe 25
Mavi Doğan 53
memleket 62, 63, 64
memleket nizamı 62
Mengü Tengri 51
Mete 51
Mısır 52
mızrak 22, 35, 97
Moğol 52
Moğol Kağanı 52
Moğollar 50, 53
Moğollarda 50, 53
muhafız 80
muhafız alayı 87, 88, 89
Muhammed b. İsa el-Aksarayî 35
Muhammed b. Mengli 34, 35
mükâfat 100
mülk 101
Münyetü'l-Guzât 35, 111
mürekkep 64

N
Napolyon 29
nâra 98
naturelle selection 17
nöbetçi 89
nöbetçiler 88, 89

O
Oğuz Kağan 47
ok 22, 35, 48, 71, 72, 73, 79, 82, 97
okçuluk 10, 33, 36, 57
ordu 11, 34, 36, 60, 61, 62, 63, 65, 70, 73, 75, 78, 84, 85, 86, 87, 88, 101
ordu-devlet 47
ordu düzeni 87
ordu işi 84
ordu kumandanı 52, 61, 62, 64, 65, 70, 85, 88, 101
ordu kumandanlığı 63
ordu-millet 47
Orhun 46, 84, 90, 92, 105, 111
Orhun Abideleri 90, 92, 105
Orhun Yazıtları 50
ot 88, 89, 91
Oxford 111

Ö
öç 65, 86
Ögdülmiş 61, 66, 69, 71, 78, 86, 88, 90, 93, 97, 98, 101
Öğdülmiş 63
öğüt 66
öküş er 86
ölüm 69, 78, 85
ölüm içgüdüsü 18
öncü 87, 88, 90
öncü kuvvet 87
öncü kuvveti 89, 91
öncü kuvvetler 87, 91
ördüm er 86
özveri 82

P
paganizm 50
paleolitik 22
Platon 39
politik 17, 27, 28, 30, 31, 33, 43
politika 30, 31
psikiyatrik 17
psikoloji 14
psikolojik 9, 17, 60
pusu 68, 95

R
Rousseau 28, 40, 41, 42, 43

S
sab(v)çı 92
saçı-sakalı düzgün 72
saç sakal ağartmış savaşçılar 97
sadakat 82
Saint Agustin 39
Saint Thomas 39
sak 68, 69, 89
sakçı 89
sak er 68
sakin tabiatlılık 75
saklap 87
saklık 66, 69
saksağan 65
saldırganlık 15, 17, 18, 19, 21, 24
sanç 97
saran beg 76
savaş 30, 33, 34, 35, 36, 49, 52, 55, 61, 75, 80, 82, 84, 100, 101
savaş adabı 10, 57
savaşçı 50, 53, 79
savaşçı gelenekleri 49
savaşçılık 33, 49, 55, 82
savaş öncesi 66
savaş severlik 83
seçme askerler 86, 87
sefer 65
Selçuklular 55
servet 75, 76, 78, 84
seyis 53
silah 69, 79, 81
siyaset 10, 11, 17, 40, 45, 59, 62, 84, 85
siyaset bilgisi 84
siyasetçi 24
Sokrates 13, 26
som altın 76, 77, 101
sopa 61, 67
sosyoloji 14
strateji 33, 34, 66
stratejik 60, 66
su 88, 89, 91
Subei'tai 51
sulh 93, 94
Sultan 53
Sultan Mahmud 70, 71
Sun-Tzu 9, 11, 25, 26, 56, 110
Sunzi Bingfa 9
sü 84
sürat 48, 66

Ş
Şaman 52
Şamanlık geleneği 49
şehâdet 55
şiddet 15, 16, 17, 18, 21, 22, 23, 24, 30, 43, 55, 63, 64, 83
Şirgu'etu 54
şükran duası 52

T
tabiî yaşama hâli 38
tağar 52
taktik 33, 66
taktiksel 60, 66
tam teçhizatlı 86
Tanrı 78
Taoist 9, 10, 26
Taoist felsefe 9, 10
Tarhutai-kiriltug 54
Tatar 53
Tatarlar 54
tatlı söz 101, 102
tayaklık 67
tecrübeli harp adamı 86
teçhizatlı 87
tehlike 48, 66
temür kalkan 67
Tengri 50, 51
tetikte olmak 66

Thomas Hobbes 39, 40, 107
tıgrak 92
tıl 92
Tılığ 92
tıl/til yakalamak 92
tırngak 97
til algu 91
til ıçgınmasa 91
tiş 97
tişi 72
tokışıg 94
tolum 69
toplum 30
toplumsal sözleşme 39
Totemizm 51
toyuğ 88
toy yiğitler 97
törü 66, 83, 84
Tu-kiuler 51
tura kalkan 77
tutgak 87
tuzak 67
tuz ekmek 79, 80
tuz ekmek hakkı 80
tuz etmeki 79
tuzgu/tızğu 52
Türk düşüncesi 10, 11, 45
Türkistan 71
Türk savaş felsefesi 57
tüşün 89
tüz törü 84

U
uça bartı 73
uçmağa/cennete varmak 73
uçup gitmek 73
uluğluk atı 63
uruş 97
usal 68, 70, 89, 99
usallık 68, 70
uvut 73
uvutlug 74
uvutsuz 74
uyanık 65, 69, 70, 88, 89
uyku 65
uykusuz 65
Uzak Doğu 9

Ü
üle 78, 94, 101
ülese 76
ülke 62, 63, 68, 83
ülüş 83
üstem 98

V
vergi 52
vezir 62
vezirlik 63
Voltaire 27, 40

Y
yaban sığırı 65
yadag okçı 95
yagı 74, 97
yağma 82
yakıcı aynalar 35
yalancı 64
yalavaç 93
yaralılar 102
yaraşgu 93
yarık 98
yarıklan 93
yasak (ana kanun/kanun) 52
yaşam içgüdüsü 18
yaşlı başlı yiğitler 97
yay 35, 70, 71, 82
yaya okçuları 95
yaylak-kışlak 66
yelme 90

yemek 63
Yenisey 46
yezek 87, 88, 90, 91
yirçi/yerçi 90
yiyecek 75, 79
yortuğ 87, 89
yumuşak huylu 72
yumuşak huyluluk 75
Yusuf Hâs Hâcib 10
Yüeçiler 51
yürekli adam 73
yüreklig 71, 74
yüreklig, alp 71
yüreksiz 72

Z

zafer 64, 79
zalim 62
zenginlik 81, 84
zırh 93, 98
zulüm 62

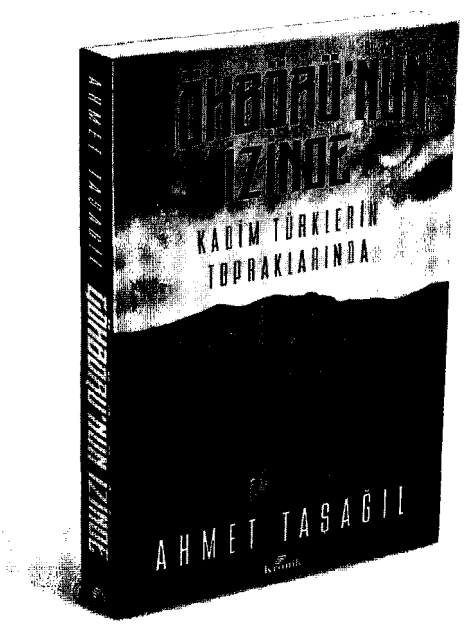
Gökbörü'nün İzinde

Kadim Türklerin Topraklarında

AHMET TAŞAĞIL

TARİH ÖNCESİNDEN COĞRAFYALAR ÖTESİNE: TÜRKLER

Türk isminin kimlere denildiğini, Türklerin nereden geldiklerini, inançlarını, en ilginç geleneklerini, asırlar boyunca taşıdıkları karakteristik özelliklerini, tüm dünyanın imrendiği teşkilatlanma ustalıklarını ve her koşulda nasıl başarılı olabildiklerini tüm boyutlarıyla öğreneceğiniz bu kitapta, kendinizi at sırtında Sibirya, Moğolistan, Kuzey ve Orta Çin, Doğu Türkistan, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Afganistan topraklarını geçerken hissedeceksiniz. Her detayı görerek ve tekrar yaşayarak...

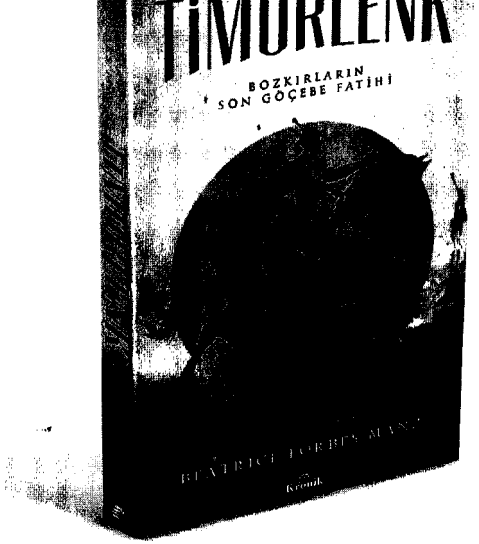
Timurlenk

Bozkırların Son Göçebe Fatihi

BEATRICE FORBES MANZ

ORTA ASYA VE ORTA DOĞU'YA HÂKİM BİR HÜKÜMDAR, KÜÇÜK ASYA'YA KADAR SAVAŞMIŞ BİR FATİH: TİMUR

Avrasya'nın her köşesinde bir kasırga gibi esen Timurlenk, bozkır fatihlerinin sonuncusuydu. Dünya tarihinde ömrünün neredeyse tamamını seferlerde geçirmiş savaşçı-hükümdar karakteri için akla gelen ilk isimlerdendir. "Kuvveti sonsuz" olarak nitelendirilen ordularıyla 1382'den 1405'e kadar çok geniş toprakların tozunu dumana katmıştır. Delhi'den Moskova'ya, Orta Asya'dan Tanrı Dağları'na, Anadolu ve Toroslar üzerinden Avrasya'ya kadar yeni fetihler için karşısına çıkan güçleri hallaç pamuğu gibi oradan oraya savurmuştur. Şüphe yok ki birçok kadim şehri de yerle bir etmiş, bazılarını ise kudretinden esirgemiştir.

Moğol İstilâsına Doğru

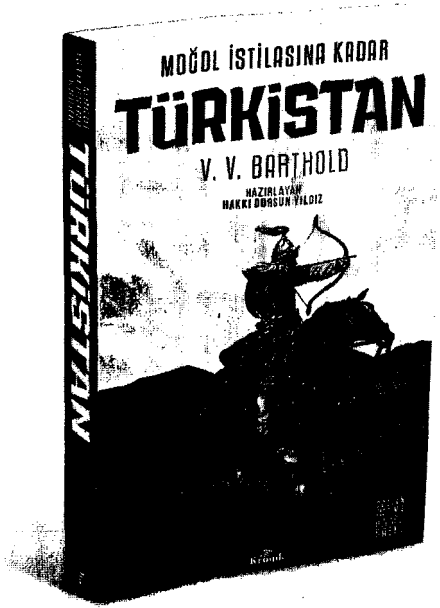
Türkistan

—

V. V. BARTHOLD

SAHASININ BAŞUCU ESERİ:
MOĞOLİSTAN İSTİLÂSINA KADAR TÜRKİSTAN

Kronik Kitap olarak Maverâünnehr'in coğrafi özellikleri, 12. yüzyıla kadar Orta Asyanın tarihi, Kara-Hitâylar, Harezmşahlar, Çingiz (Cengiz) Han ve Moğollar ile Moğol hâkimiyeti altındaki Türkistan hakkında ayrıntılı bilgiler veren Vasiliy V. Barthold'un bu kıymetli eserini Türk okuyucusuyla bir kez daha nitelikli bir baskıyla buluşturulmaktan büyük bir onur duyuyoruz.

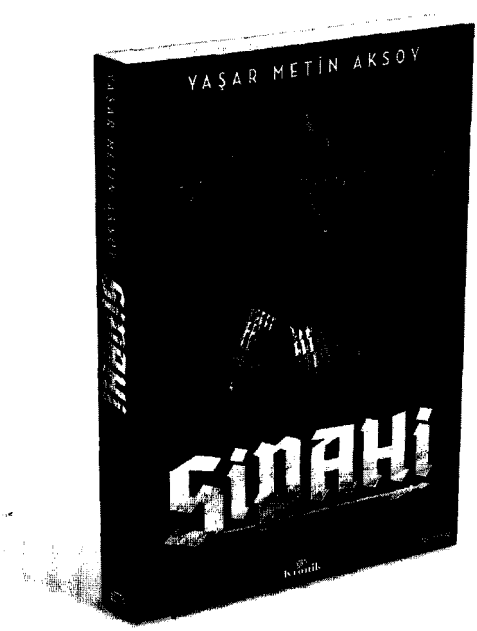
Sipahi

Bir Osmanlı Süvarisi

YAŞAR METİN AKSOY

AT SIRTINDA GEÇEN ÖMRÜN HİKÂYESİ
SİPAHİ: BİR OSMANLI SÜVARİSİ...

1648 Anadolu'su... İsyanlarla yorgun düşmüş bir halk... Ehliyetsiz muhterislerin ele geçirdiği bir payitaht... Böyle bir isyanın ortasında kalmış tımarlı sipahiler... Felaketle sonuçlanmış bir aşk... Bitmeyen bir kan davası... Acımasız bir sipahi beyi: Süleyman...

Savaş Günlükleri

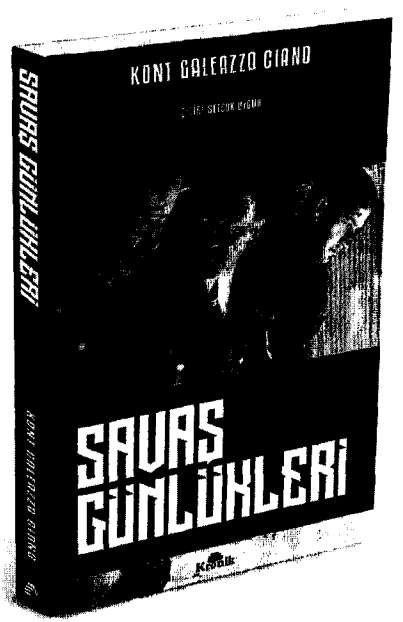
KONT GALEAZZO CIANO

ÇEVİRİ: SELÇUK UYGUR

"İkinci Dünya Savaşı ve Mussolini İtalyası'na ışık tutan temel kaynaklardan biri."

İlber Ortaylı

William Shirer gibi yazarların, döneme ilişkin kült kitaplarını kaleme alırken sıklıkla istifade ettikleri Savaş Günlükleri, sunduğu eşsiz bilgilerle okuyucuyu İkinci Dünya Savaşı'na dair birçok hususta aydınlatacağı gibi, ona siyasi tarihin en çalkantılı dönemlerinden birinde, amansız bir güç siyaseti ile iç içe geçen diplomasinin nasıl icra edildiğine ilişkin, izlerini günümüzde de bulabileceği mühim kesitler sunacaktır.

Malazgirt 1071
Kıyametin İlk Günü

MUSTAFA ALİCAN

TÜRKLERİN EFSANE ZAFERİ: MALAZGİRT

26 Ağustos 1071... Malazgirt'te Selçuklu Sultanı Alparslan'ın tüm ordusuna "Burada yasaklar koyan bir sultan ya da emirlere icabet eden asker yoktur. Ben de sizlerden biriyim ve bugün sizinle birlikte savaşacağım" dediği gün...

